

آستان قدس

آستان قدس رضوی

شماره ۱۶ / بهار ۹۵ / ۸۰۰۰ تومان

الجمالیه

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

پنجمین مسابقه تذهیب های قرآنی

«بخش های مسابقه»

- تذهیب: شمس، صفحه دعای شروع و ختم قرآن، صفحات افتتاح، حاشیه صفحات، صفحات تزئینی
- مثنی سازی: نقل عین به عین یک اثر تذهیب با اولویت آثار دوره های تیموری و صفوی
- تشعیر: نقوش نباتی: جلد، حاشیه، نقوش جانوری
- گل و بوته، گل و مرغ، لاک، آبرنگی
- مثنی سازی: نقل عین به عین یک اثر لاک یا آبرنگی
- نگارگری مذهبی: با موضوعات قرآنی و زندگی حضرت امام رضا علیه السلام، شیوه مکاتب گذشته، شیوه معاصر
- مثنی سازی: نقل عین به عین یک اثر نگارگری با اولویت آثار دوره های تیموری و صفوی

آخرین مهلت تحویل آثار: ۲۷ آبان ۹۵ گشایش نمایشگاه: ۲۰ آذر ۹۵

مراسم اختتامیه و اهدای جوایز: ۲۷ آذر ۹۵ همزمان با ولادت باسعادت حضرت رسول اکرم (ص)

آدرس دبیرخانه: مشهد، خیابان کوهسنگی، کوهسنگی ۱۷، شماره ۱۴، مکتب هنر و روان، کدپستی: ۹۱۷۶۷۷۲۳۸۳ تلفن: ۰۵۱-۳۸۴۲۳۵۷۵-۶

فصلنامه آستان هنر/ هنرنامه آستان قدس رضوی/ شماره ۱۶ / بهار ۱۳۹۵

ویژه نامه باز نشر قرآن منسوب به بایسنغر میرزا کاری از «گروه هنر پژوهی رضوان» وابسته به مؤسسه آفرینش های هنری آستان قدس رضوی

■ سرآغاز شادی غفوریان/ ۵ نگاه می به باز نشر قرآن بایسنغری علی اصغر ناصری مهر/ ۶ یادداشت هایی درباره مصحف منسوب به بایسنغرمیرزا مجید فدائیان / ۱۴ ■ مشخصات نسخه شناسی و خصوصیات خط و تذهیب قرآن بایسنغری مهدی صحراگرد / ۱۸

■ پژوهشی در شناسایی اوراق پراکنده قرآن بایسنغری در مجموعه های ایران و جهان کیانوش معتقدی / ۲۶ ■ اسناد مرتبط با قرآن بایسنغری در مرکز اسناد آستان قدس رضوی نرگس سیبویه / ۴۴

■ چگونگی واریسی پنج برگ وقفی قرآن بایسنغری در کتابخانه آستان قدس رضوی به استناد مهرها و عرض دیدها مهدی صحراگرد، مریم شهریاری / ۵۰ ■ مرمت میراث بایسنغرمیرزا در موزه ملک سمانه سادات حسینیان / ۵۶

■ بررسی و شناسایی آزمایشگاهی کاغذ قرآن بایسنغری علی اصغر ثابت جازاری / ۶۲

مدیر مسئول: علی ثابت نیا
سردبیر: شادی غفوریان

ناظر محتوایی: مهدی سیم ریز
مشاوران علمی: علی اصغر ناصری مهر، مهدی صحراگرد
ویراستار: دفتر ادبی ویرانگار
صفحه آرایی و گرافیک: مرجان جلالی (رضوان گرافیک)
طراحی لوگو: مسعود نجابتی
امور فنی و ناظر چاپ: نسرين جلیلیان
لیتوگرافی و چاپ: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی

با سپاس از: سیدمحمد مجتبی حسینی، جواد آرین منش، سیدصادق مرکبی

■ آستان هنر، با کمال احترام و امتنان، دست همکاری هنر پژوهانی را که به یاری و همدلی این مجموعه می کوشند به گرمی و مهربانی می فشارد. ■ نقل مطالب آستان هنر، با ذکر منبع و مشخصات این دفتر بلامانع است. ■ مطالب مندرج، نشان دهنده و مبین آرا و دیدگاه نویسندگان است و الزاماً بیانگر نظر گروه هنر پژوهی رضوان نیست. ■ آستان هنر، در تلخیص و نقل مطالب آزاد است.

آدرس: مشهد، خیابان کوهسنگی، خیابان عدالت، عدالت ۱۸، شماره ۹/۱
مؤسسه آفرینش های هنری آستان قدس رضوی
تلفن: ۰۵۱۳۸۴۴۵۱۴۲ پنج خط
تلفکس: ۰۵۱۳۸۴۲۲۰۱۵
راه های ارتباط با نشریه: astanehonar8@gmail.com
www.aqart.ir

سرآغاز...

شادی غفویان *

قرآن بایسنغری، بزرگترین قرآن جهان اسلام و یکی از ارزنده‌ترین آثار هنری مجموعه آستان قدس رضوی است که بعد از سال‌ها تحقیق و تلاش هنرمندانه به همت مؤسسه آفرینش‌های هنری آستان قدس رضوی بازنشر شده است. این قرآن که شناخت‌نامه(وجیزه)ای ارزشمند شامل مقالاتی از آقایان صحراگرد، عبادی و فداییان را به همراه دارد، پس از انجام مطالعات گسترده و مراحل فنی پیش‌تولید، اکنون در قامتی فاخر و ارزنده در دسترس هنرمندان، مراکز فرهنگی هنری و عاشقان کلام وحی قرار گرفته است.

به‌رغم اهمیت قرآن بایسنغری و ویژگی‌های استثنایی آن، تاکنون تحقیقی دقیق و منسجم بر این اثر شاخص صورت نگرفته است. نبود پژوهش‌های دقیق در این باره را شاید بتوان به سبب پراکندگی برگ‌های آن در طی تاریخ دانست. پراکندگی اوراق قرآن در موزه‌های گوناگون دنیا و همچنین وجود برگ‌های جعلی در برخی مجموعه‌ها، سبب شده که مواردی همچون مشخصات عمومی نسخه، تعداد برگ‌ها، ابعاد، مشخصات خط و تذهیب، شناسایی کاتب یا کاتبان احتمالی و صحت انتساب آن به بایسنغر، به گونه‌های متفاوت و گاه متناقض ضبط و ارائه شود. از این رو نشریه آستان هنر در ویژه‌نامه پیش‌رو، به بهانه بازنشر این اثر بی‌بدیل، تلاش کرده است تا گام کوچکی در جهت بازشناسی این اثر و مشخصات فنی- هنری آن بردارد.

بدیهی است ارائه پژوهشی کامل، دقیق و همسو، با توجه به عدم قطعیت‌های رایج در امور پژوهشی، در گستره محدود یک مجلد از نشریه نمی‌گنجد. امید است گام‌هایی اینچنین، مسیر بسیط و دقیق پژوهش را درباره آثار ارزشمندی همچون قرآن بایسنغری، بیشتر از پیش هموار و روشن سازد.

نگاهی به بازنشر قرآن بایسنغری

علی‌اصغر ناصری‌مهر *

مجموعهٔ اوراق قرآن بایسنغری که یکی از شاهکارهای هنر کتاب‌آرایی در ایران اسلامی است، همچون ستاره‌ای بر تارک هنر عهد تیموری و قرن نهم هجری می‌درخشد. این قرآن که به لحاظ قطع واندازه، قطّ قلم، نوع مرکب، کاغذ و شیوهٔ نگارش، نمونه‌ای منحصر‌به‌فرد و بی‌بدیل در حوزهٔ کتابت قرآنی به‌شمار می‌آید، بیانگر عشق و ارادت ایرانیان به کلام وحی و یکی از آثار ماندگار و چشم‌نواز هنرمندان عرصهٔ خوشنویسی در گذشته است. اوراق ارزشمند این اثر نفیس و عظیم که به گواهی بسیاری از پژوهشگران منسوب به شاهزادهٔ هنرمند و هنرپرور، بایسنغرمیرزا فرزند شاه‌رخ و گوهرشادبانو و نوهٔ تیمورگورکانی است، متأسفانه در زمانی و به عللی نامعلوم از هم گسیخته و بعضاً پاره شده و در سطح جهان پراکنده و برخی معدوم گشته است تاجایی که درحال حاضر مجموعه‌داران، موزه‌ها و مراکز فرهنگی بزرگ دنیا، به داشتن برگی و حتی سطری از آن به خود می‌بالند.

خوشبختانه بیشترین اوراق و صفحات باقیمانده از سوره‌ها و آیات به‌جا مانده از این اثر بی‌نظیر، به برکت وجود مضجع شریف حضرت امام ابوالحسن‌الرضا «علیه آلاف التحیه و الثنا» و سنت حسنهٔ وقف، در مجموعهٔ کتابخانه و موزهٔ آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود. این مجموعه که بالغ بر ۶۵ برگ از این قرآن است، حاوی آیاتی از ۵۳ سورهٔ قرآن کریم است که به لحاظ ترتیب آیات و سور قرآنی از اولین آیه از سورهٔ «رعد» در جزء سیزدهم قرآن آغاز و با سوره «العادیات» در جزء سی‌ام خاتمه می‌یابد.

مؤسسهٔ آفرینش‌های هنری که شناسایی و معرفی شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی را در راستای برنامه‌های پژوهشی و تولیدی خود قرار داده است، از این اوراق بی‌بدیل و منحصر‌به‌فرد عکاسی کرده، پس از شناسایی آیات و سوره‌های موجود در هر برگ، به شیوه‌ای فاخر و اندازه‌ای استثنایی (۵۰×۷۰ س.م) و به ترتیب سور قرآنی، در نسخه‌ای نفیس و زیبا به چاپ رسانده است.

انجام چنین پروژه ای با عنایت به شرایط و موقعیت اثر نیاز به امکانات و مجوزهای خاص برای عکاسی داشت. ۸ برگ از قرآن که پیش از انقلاب به شکلی نامطلوب آرایه بندی و قاب شده بود با اخذ مجوزهای لازم از درون قاب‌های موجود در گنجینهٔ قرآن باز شد و با رعایت تمامی استانداردهای عکس‌برداری از نسخ خطی، در اختیار گروه عکاسی قرار گرفت. ابتدا از صفحات بزرگ و جزییات نسخه به طور جداگانه‌ای عکاسی شد و در مرحلهٔ بعد تصاویر کلی با تصویر جزییات در هم تلفیق شد تا ظرافت های اثر با وضوح کافی ثبت شود.

پس از عکاسی، ویرایش، تلفیق گرافیکی تصاویر و صفحه‌آرایی، گروهی مجرب که سابقهٔ آماده‌سازی و چاپ منتخب سور قرآن کریم به خط ابراهیم سلطان و مجموعهٔ شاهکارهای هنری آستان قدس رضوی را در کارنامهٔ خود داشت، طی چندین ماه چاپ این اثر را با ابعاد قرآن ابراهیم سلطان (۵۰×۷۰ سانتی متر) در مرکز طبع و نشر قرآن کریم به انجام رساند.

در مرحلهٔ صفحه‌آرایی نیز از افزودن هرگونه عنصر اضافی صرف نظر شد تا اصالت هر صفحه حفظ شود و تصویر به اصل نسخه نزدیک گردد.

دشواری مشترک در مراحل چاپ و باز نشر همهٔ نُسخ خطی، چاپ نزدیک به اصل رنگ طلا و لاجورد است، زیرا کیفیت این دو فام در چرخهٔ رنگی چاپ صنعتی یافت نمی‌شود. رنگ طلایی نسخه‌ها از طلای اصل بوده که به مرور زمان اندکی از شفافیتش کاسته شده است. از سوی دیگر جنسیت و رنگ کاغذ نسخه‌های خطی ویژگی‌هایی دارد که با کاغذهای صیقل خورده امروزی مطابق نیست. شیوه چاپ این اثر به روش تفکیک رنگی در شش رنگ انجام شده و همهٔ رنگ های زمینه، آب دیدگی‌ها و لکه‌ها به‌صورت تفکیک رنگ‌های مجزای ساختگی به‌چاپ رسیده است.

جلد اثر به شیوهٔ طلاکوب ضربی است و طراحی آن ملهم از نقوش جلدهای دورهٔ تیموری و نیز نقوش اسلیمی سرسوره‌ها در همین اثر است. جلدسازی و صحافی این اثر نیز برعهدهٔ یکی از بهترین کارگاه‌های جلدسازی گذاشته شد.

همراه با چاپ این اثر نفیس، برای آشنایی بیشتر علاقه‌مندان به هنر قرن نهم هجری به‌ویژه قرآن بایسنغری، مقالاتی به قلم پژوهشگران گرامی، آقایان دکتر مهدی صحرارگرد، محسن عبادی و مجید فداییان تهیه گردید که در وبجیه ای به همراه نسخه ارائه می شود. صفحات نسخهٔ چاپی بر مبنای ترتیب متن قرآن تنظیم شده است. همچنین سطرهای مجموعهٔ موزهٔ ملک در اندازهٔ نزدیک به اصل، در ابتدا و انتهای نسخه قرار گرفت تا اندازهٔ اصلی قطّ قلم و سطور تا حدی قابل درک باشد.

در زمان مرمت اوراق یاد شده در کتابخانه، برخی قطعات و صفحات آسیب‌دیده شامل چند سطر یا کلمه را با یکدیگر الحاق کرده، به‌صورت یک صفحهٔ کامل درآورده‌اند، ولی الصاق این بخش از آیات و سرسوره‌ها به‌لحاظ ترتیب قرآنی هماهنگ نبوده و از سوره‌ها و آیات مختلف استفاده شده است. این موضوع در قطعات موجود در موزه ملک که آیاتی از سوره الروم و الرحمن را شامل می‌شود، کاملاً مشهود است، زیرا در زمان دو پوسته کردن اوراق (یک رویه نمودن) و مرمت قطعات، سطرها جابجا شده و ردیف آیات به هم ریخته است. لذا به لحاظ رعایت امانت در اصل اثر، نسخهٔ چاپ شده نیز به همین صورت بازنشر شده است.

در این نسخه از مجموع ۵۳ سورهٔ موجود، بیشترین اوراق مربوط به سورهٔ مبارکهٔ «غافر» و شامل ۸ برگ است. از سوره‌های «احزاب و فصلّت و واقعه» هر کدام ۴ برگ و از سوره‌های «عنکبوت و فاطر و زمر» هر کدام ۳ برگ و از بقیهٔ سوره‌ها هر کدام یک برگ و برخی چند سطر یا چند کلمه به‌جای مانده است. اما تعدادی از سوره‌های پایانی قرآن کریم شامل سوره‌های: المطفّفين، الانشقاق، الفجر، الشمس، الليل، الضّحی، الشرح و التین به‌طور کامل و بعضاً همراه با سرسوره‌های مذهب در این مجموعه موجود است.

اینک به لحاظ اطلاع و بهره‌مندی علاقه‌مندان و پژوهشگران، مشخصات آیات در هر برگ و هر سوره به‌طور مختصر اعلام می‌شود:

* مشاور در امور نشر نقایس

۲۸	الحاقه	سرسوره، بسمله، آیه ۱ تا ۱۱
۲۹	نوح	آغاز سوره و قسمتی از آیه ۷، آیه ۹ تا ۲۳
۳۰	الجن	آیه ۵ تا ۱۵، آیه ۱۶ تا ۲۶
۳۱	المزمل	قسمتی از آیه ۱۵ و ۱۶ و ۲۰
۳۲	النباء	آیه ۸ تا ۱۰، آیه ۱۹ تا ۲۱
۳۳	النازعات	آیه ۲۵ تا ۴۶ (آخر سوره)
۳۴	عبس	فقط سرسوره
۳۵	الانفطار	آیه ۶ تا ۱۹ (آخر سوره)
۳۶	المطففين	سرسوره، بسمله، آیه ۱ تا ۶، آیه ۷ تا ۲۸، آیه ۲۹ تا ۳۶ (سوره کامل)
۳۷	الانشقاق	سرسوره، بسمله، آیه ۱ تا ۱۰، آیه ۱۱ تا ۲۵ (سوره کامل)
۳۸	البروج	سرسوره، بسمله، آیه ۱ تا ۸
۳۹	الطارق	آیه ۳ تا ۱۷ (آخر سوره)
۴۰	الاعلى	سرسوره، بسمله، آیه ۱ تا ۹
۴۱	الغاشيه	آیه ۱۷ تا ۲۶ (آخر سوره)
۴۲	الفجر	سرسوره، بسمله، آیه ۱ تا ۱۳، آیه ۱۴ تا ۳۰ (سوره کامل)
۴۳	البلد	فقط سرسوره
۴۴	الشمس	آیه ۱ تا ۱۵ (سوره کامل)
۴۵	اللیل	سرسوره، بسمله، آیه ۱ تا ۸، آیه ۹ تا ۲۱ (سوره کامل)
۴۶	الضحى	بسمله، آیه ۱ تا ۱۱ (سوره کامل)
۴۷	الشرح	سرسوره، بسمله، آیه ۱ تا ۸ (سوره کامل)
۴۸	التین	سرسوره، بسمله، آیه ۱ تا ۸ (سوره کامل)
۴۹	العلق	سرسوره، بسمله، آیه ۱۲ تا ۱۵
۵۰	القدر	آیه ۳ تا ۵ (آخر سوره)
۵۱	الزلزله	آیه ۱ تا ۶
۵۲	العاديات	آیه ۱ تا ۹

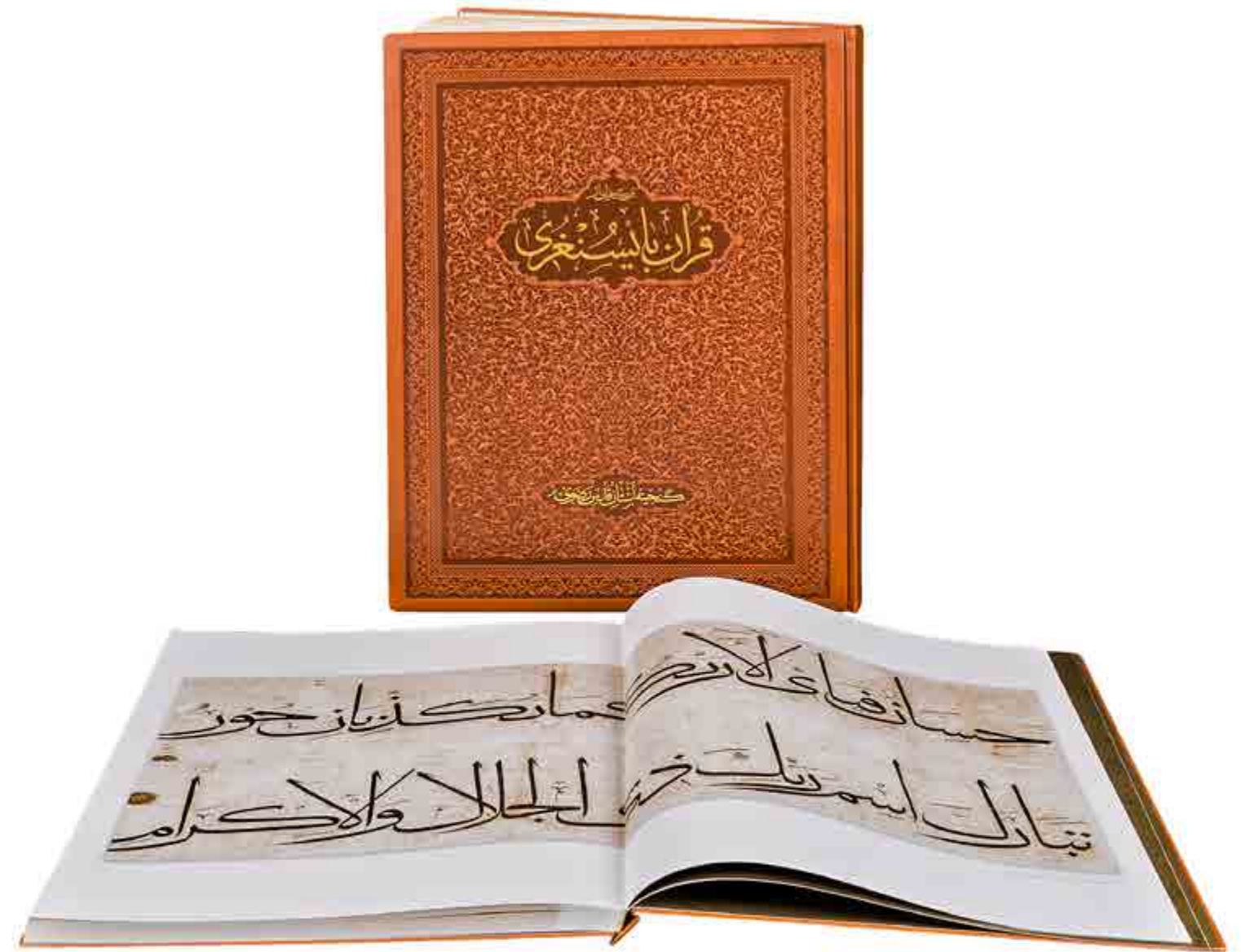
اوراق موجود در کتابخانه و موزه ملی ملک

ردیف	نام سوره	آیات
۱	الروم	آیه ۳۳ تا ۳۸
۲	الرحمن	آیه ۷۲ تا ۷۸

اوراق موجود در کتابخانه و موزه آستان قدس رضوی

ردیف	نام سوره	آیات
۱	الرعد	از آغاز، بسمله، آیه ۱ تا ۴
۲	الاسراء	آیه ۲۵ تا ۳۲
۳	الحج	آیه ۱۴ تا ۱۹، آیه ۳۴ تا ۳۹، قسمتی از آیات ۶۵ و ۶۶، قسمتی از آیات ۶۹ و ۷۰
۴	القصص	قسمتی از آیات پایانی سوره
۵	العنکبوت	آیه ۲۸ تا ۳۱، آیه ۴۵ تا ۵۱، آیه ۶۰ تا ۶۷
۶	الروم	آیه ۹ تا ۱۶، آیه ۲۴ تا ۳۰
۷	لقمان	آیه ۷ تا ۱۴
۸	السجده	آیه ۲۰ تا ۲۷
۹	الاحزاب	آغاز سوره، بسمله، آیه ۴، آیه ۵ تا ۹، آیه ۳۳ تا ۳۶، آیه ۵۶ تا ۶۲
۱۰	فاطر	آیه ۱ تا ۷، آیه ۱۸ تا ۲۷، آیه ۲۸ تا ۳۴
۱۱	الزمر	آیه ۱۰ تا ۱۸، آیه ۵۴ تا ۶۳، آیه ۶۳ تا ۷۱
۱۲	غافر	آیه ۱ تا ۷، آیه ۸ تا ۱۵، آیه ۲۳ تا ۲۸، آیه ۳۵ تا ۴۲، آیه ۴۳ تا ۵۰، آیه ۵۹ تا ۶۵، آیه ۶۶ تا ۷۴، آیه ۸۲ تا ۸۵ (آخر سوره)
۱۳	فصلت	آغاز سوره، بسمله، آیه ۴، آیه ۵ تا ۱۱، آیه ۱۲ تا ۱۷، آیه ۱۹ تا ۲۵، آیه ۵۲ تا ۵۴ (آخر سوره)
۱۴	الشوری	سرسوره، بسمله، آیه ۱ تا ۶، آیه ۷ تا ۱۳
۱۵	الجاثیه	آیه ۱۷ تا ۲۳
۱۶	الاحقاف	آیه ۳ تا ۷
۱۷	محمّد	آیه ۲۴ تا ۳۱
۱۸	الفتح	آیه ۶ تا ۱۲
۱۹	ق	آیه ۱۵ تا ۲۶
۲۰	الواقعه	آیه ۱۲ تا ۳۸، آیه ۴۳ تا ۵۷، آیه ۶۱ تا ۸۰، آیه ۸۷ تا ۹۶ (آخر سوره)
۲۱	الحديد	آیه ۱ تا ۳، آیه ۱۴ تا ۱۹
۲۲	المجادله	آیه ۳ تا ۷
۲۳	الحشر	آیه ۵ تا ۹
۲۴	الصف	آیه ۱ تا ۸، قسمتی از آیه ۱۰ تا ۱۴
۲۵	التغابن	آیات ۵ و ۶ و ۹ و ۱۸
۲۶	الطلاق	سرسوره و آیه ۱ و ۲
۲۷	القلم	آیه ۵۱ و ۵۲

یادداشت‌هایی درباره مصحف منسوب به بایسنغرمیرزا

مجید فدائیان *

بی‌شک مصحف منسوب به بایسنغرمیرزا را می‌توان یکی از بی‌نظیرترین مکتوبات تمدن اسلامی و بزرگ‌ترین مصحف موجود در عالم اسلام به‌شمار آورد. مصحفی که نفاست و عظمت آن در سایه فرهنگ و تمدن ایرانی- اسلامی حکومت تیموری شکل گرفته است. تیمور و خاندانش از قرن هشتم هجری با استقرار در دو شهر هرات و سمرقند حامی و بانی شکل‌گیری کارگاه‌های هنری متعددی شدند که حاصل آنها تعداد بسیاری از نسخه‌های خطی نفیس و آثار هنری متعدد در شاخه‌های مختلف به خصوص معماری بود. علاقه‌مندی ویژه حاکمان تیموری به نگارگری و خوشنویسی باعث تداوم مکتب شیراز، تکوین و تکامل خط نستعلیق و در ادامه شکل‌گیری مکتب هرات شد، مکتبی که برگ زرینی در تاریخ هنر ایران و تمدن اسلامی پدید آورد.

از عصر ایلخانان مغول تازه مسلمان، سفارش آثار باشکوه و عظیم و کتابت مصحف‌های بزرگ رایج شد. این امر نشان از تمایل و گرایش مغولان برای به نمایش گذاردن قدرت و شکوه سلطنت‌شان داشت. این تفکر همچنین در تجمیع ثروت و سرمایه فراوان حاصل از اصلاحات اقتصادی مغولان در شاخه معماری نیز به چشم می‌خورد که نمونه‌هایی چون گنبد سلطانیه یا مسجد جامع تبریز از این‌دست آثاراند. در حقیقت می‌توان تولید مصحف بایسنغری را حاصل تفکر قومی مغولان و ترکان سلجوقی دانست که با توجه به نزدیکی قومی تیموریان به این قوم، هم‌چنان تداوم یافت و ابعاد چنین آثاری نیز بزرگتر شد.

تولید مصاحف بزرگ قرآنی همراه با رشد و تکوین خوشنویسی به خصوص در حوزه خطوط ثلث، محقق و ریحان از دوره سلجوقی شکل گرفت. این گروه از خطوط با توجه به قابلیت‌های گرافیکی به‌ویژه در درشت‌نویسی و ارتفاع بلند حروف، در مصاحفی با ابعاد بزرگ مناسب بود که در کنار تذهیب‌های درشت اندام اما مجلل و باشکوه، صفحات را درخشان و زیبا می‌ساخت. مصاحف این‌دوره به دلیل تعداد اوراق زیاد، در مجلدات متعددی تولید می‌شدند تا امکان قرائت و حمل آنها سهل‌تر شود. در میان قرآن‌های

باقی مانده از این دوران، مصحف دو جلدی معروف به قرآن هفده منی منسوب به ابراهیم سلطان پسر شاهرخ تیموری به ابعاد ۸۱×۶۲ سانتی‌متر که در موزه پارس شیراز نگهداری می‌شود و منتخبی از ۱۲ سوره قرآنی با رقم ابراهیم سلطان به ابعاد ۸۱×۶۱ سانتی‌متر که وقف آستانه مقدس رضوی است، از بزرگ‌ترین آثار موجود قرن نهم هجری قمری به شمار می‌روند. این مصاحف هر چند از نمونه‌های بی‌نظیر و عظیم تاریخ کتابت به شمار می‌آیند اما در مقایسه با مصحف بایسنغر بسیار کوچک‌تراند.

تولید مصحف بایسنغر یک استثناء ویژه است که تاکنون تکرار نشده است. ۱۴۴ صفحه از قرآن به همراه چهار سطر مجزا از این اثر در گنجینه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود و برخی صفحات باقیمانده در موزه‌ها و مجموعه‌های ایران و جهان پراکنده است. از بررسی این اوراق پیداست که اکثراً دچار صدمات فراوانی شده‌اند و عموماً حاشیه اصلی آن‌ها از بین رفته و مرمت شده است.

به لحاظ خوشنویسی، در برخی از اوراق موجود در موزه‌ها و مجموعه‌ها تمایل به خط ثلث دیده می‌شود، در حالی که اوراق مجموعه آستان قدس رضوی تماماً به خط محقق و سرسوره‌ها به خط ثلث نوشته شده‌اند و این احتمال را می‌توان در نظر داشت که جاعلان در طول تاریخ پس از مصحف بایسنغر دست به تهیه نسخه‌های مشابه آن زده باشند.

با توجه به از بین رفتن حواشی اکثر اوراق، اندازه دقیق و اولیه آن‌ها مشخص نیست. اندازه کنونی این اوراق ۱۷۷×۱۰۱ سانتی‌متر است که در واقع همان اندازه متن و کمی بزرگتر از جدول حاشیه متن است. اندازه جدول مت‌ها حدوداً ۱۷۵×۹۵ سانتی‌متر است. در ورق شماره (۹۸۵۴) بخش‌هایی از حاشیه باقیمانده است. حاشیه این ورق حدوداً ۳۰ سانتی‌متر در لبه جلویی و حدود ۲۵ سانتی‌متر در بخش‌های بالا و پایین و از سمت عطف حدود ۲۰ سانتی‌متر پهن‌ا دارد. در مجموع ابعاد اصلی این صفحات ۲۰۷×۱۴۵ سانتی‌متر بوده است. در این ورق جای چهار نشانه از علائم حاشیه قرآن باقیمانده که متأسفانه این آرایه‌ها از محل اصلی خود خارج شده‌اند، قطر آن‌ها حدود ۱۹ تا ۲۵ سانتی‌متر است. از نشانه‌ها و آرایه‌های تزئینی این اثر تنها چند سرسوره باقیمانده که در نهایت سادگی و آرامی تزئین شده است.

در صفحه‌آرایی مصحف بایسنغرمیرزا تلاش بر به نمایش گذاردن عظمت و جلال خوشنویسی متن قرآن است. بکارگیری قلم محقق ممتاز با ترکیبات بسیار زیبا و دل‌نشین همراه با اجرای قدرتمندانه قلم به ضخامت نزدیک به یک سانتی‌متر از مشخصات خوشنویسی این مصحف است. متأسفانه از صفحات آغازین و پایانی نسخه هیچ ورق‌ی باقی نمانده، اما با توجه به سرسوره‌های باقی مانده و محل شمشه‌های حاشیه مشخص است که بر خلاف سنت رایج تذهیب دوره تیموری نگاه طراح این مصحف بر سنت قرآن‌نگاری و تزئینی دوره ایلخانی تکیه داشته است. بکارگیری چرخش‌های اسلیمی و ختایی نرم اما درشت‌اندام همراه با تحریر مشکی و زمینه هاشوری قرمز با خط ثلث طلائویس با تحریر مشکی، حکایت از شیوه‌های ماقبل تیموری دارند. نشانه‌های علامت‌گذاری آیات نیز به شکل دایره‌ای ساده با جداول مشکی و لاجوردی متعدد و گل پنج پر با زمینه طلایی در تمام اوراق باقیمانده تکرار شده است. در حاشیه متن نیز جدول طلایی و لاجوردی ساده رسم شده است.

هر چند دسترسی به صفحات تزئینی افتتاحیه وجود ندارد اما با شواهد موجود می‌توان گفت طراحان این اثر عظیم از بکارگیری نشانه‌های پرتزئین اجتناب ورزیده‌اند و تلاش بر سادگی نقوش داشته‌اند.

در هرصورت برای اجرای همین نقوش ساده با توجه به ابعاد و تعداد اوراق، نیاز به کارگاه‌های عظیم با هنرمندان فراوان بوده که در همکاری مشترک بتوانند آن را به پایان برسانند. از سوی دیگر برای اجرای چنین پروژه عظیمی، هزینه‌های مالی بالایی را باید در نظر گرفت که تنها در توان کارگاه‌های سلطنتی بوده است. در مورد خوشنویسی این اثر نیز نمی‌توان تنها یک خوشنویس را متصور بود، زیرا در صورتی که یک نفر بخواهد آن را اجرا کند نیاز به زمانی بسیار دارد لذا در صفحات، نشانه‌هایی از چند دستی کاتب دیده می‌شود. بر خلاف نظر برخی محققین غربی این قرآن بر دو سمت کاغذ نوشته شده و اوراقی که در حال حاضر تنها بر یک سمت کاغذ است قاعدتاً باید یا دو پوست شده و یا احتمالاً جعلی باشند.

تهیه کاغذ این قرآن خود از عجایب صنعت کاغذسازی دوره تمدن اسلامی است. ساخت کاغذی به ابعاد ۲۰۷×۱۴۵ سانتی‌متر و عمل‌آوری آن که مناسب خوشنویسی با این عیار باشد نیاز به کارگاه‌های بزرگ

* کارشناس هنری

* majfada@gmail.com

کاغذسازی داشته است که بتوانند نزدیک به ۹۰۰ صفحه از این ورق را تولید نمایند.

با توجه به شواهد موجود، این اوراق در شهر سمرقند تولید شده است. سنت کاغذسازی شرقی خاور دور مبتنی بر استفاده از پوست درخت توت است که از کوبیدن و جوشاندن پوست شاخه‌های نازک درخت توت در یک محلول قلیایی نظیر جوش شیرین، الیاف نرمی به دست می‌آمده که از آن کاغذی به نام «هانجی» یا «خانجی» تولید می‌گردیده است. انرژی لازم برای کوبیدن این الیاف و شست و شوی آن در آب نیز از جوی‌های منشعب از رودخانه تامین می‌شده که تمامی این امکانات در شهر سمرقند موجود بوده است. از سوی دیگر حمل کاغذی با این ابعاد از منطقه خانبالغ بسیار سخت و پرهزینه بوده و بطور حتم کاغذ این مصحف در شهر سمرقند تولید می‌شده و در کارگاه‌های هنری سلطنتی همان‌جا مورد استفاده قرار می‌گرفته است. با بررسی‌های فیزیکی انجام شده، ضخامت کاغذ این مصحف بین ۰/۹ تا ۱/۲ میلی‌متر برآورد شده که بدون هرگونه نقش‌مایه (water mark) داخل کاغذ یا ردی از قالب کاغذسازی، با گذشت نزدیک به ۶۰۰ سال همچنان نرم و با استحکام باقی مانده است. صفحات قرآن فاقد خال‌های سوختگی (لکه‌های قهوه ای) متاثر از آهن یا دیگر مواد شیمایی قلیایی است لذا نرمی کاغذ مصحف، میزان پایین اسید موجود در آن را نشان می‌دهد. به دلیل رنگ‌آمیزی کاغذ به وسیله حنا و تنباکو که علاوه بر کاهش میزان اسید باعث پاک‌سازی و دوام آن نیز می‌شود، کاغذهای ایرانی در درازمدت کمتر دچار صدمه شیمیایی می‌شوند. رنگ کاغذ مصحف کرم روشن مایل به قهوه‌ای است که احتمالاً به دلیل قدمت کاغذ و شرایط نگهداری نامناسب تا حدی دچار تیرگی شده است.

اوراق قرآن بایسنغر به روش مطبق، از چسباندن دو کاغذ بر روی هم تهیه شده تا ضخامت مناسب برای کتابت با این ویژگی به دست آید. به نظر می‌رسد برای ساخت کاغذ مصحف از روش و تکنیک چینی ساخت کاغذهای بزرگ استفاده می‌شده که توانایی تولید کاغذهایی به ابعاد ۵۰۰ سانتی‌متر طول و ۲۳۰ سانتی‌متر عرض را داشته‌اند.

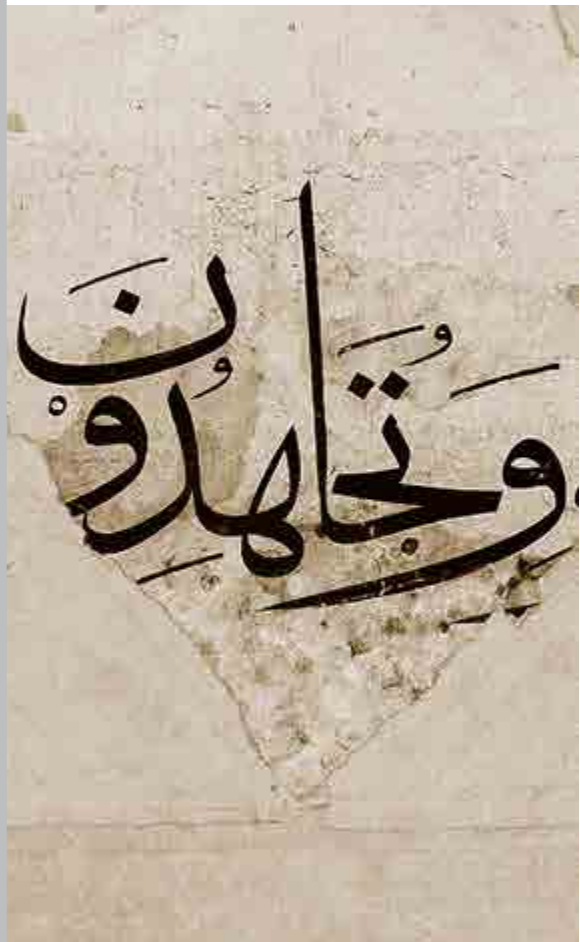
در این روش دو حوضچه به ابعادی بزرگتر از اندازه اصلی کاغذ ساخته می‌شود به نحوی که قابلیت نگهداری آب و خمیر کاغذ را داشته باشد. بین این

دو حوضچه یک کوره یا گرم‌خانه با دو دیواره کوتاه شیب‌دار قرار می‌گیرد که هر دیواره آن بزرگتر از ورق کاغذ است. این دیواره‌ها با نوعی گچ نرم و صیقلی پوشیده و طوری طراحی می‌شوند که با یک آتش کوچک چرخان گرم شوند. سپس قالبی نازک اما عمیق که هم سبک و محکم است تهیه می‌شود، این قالب از سقف توسط طناب‌هایی آویزان است که از روی فرقه‌هایی می‌گذرند و انتهای آن‌ها به پاره سنگ‌هایی که تقریباً هم وزن قالب‌اند متصل است. انتهای قالب، توسط دو نفر برگردانده می‌شود و با خمیر روی آن را به دیواره صیقلی گرم‌خانه می‌زنند و فشار می‌دهند تا آب آن از توری خارج شود. حرارت دیوارها بقیه آب ورق را تبخیر می‌کند و شاگرد کارگاه کاغذ خشک شده را لوله کرده و از دیواره برمی‌دارد. سطح کاغذ که به دیواره گرم‌خانه چسبیده است کاملاً صاف و براق است و برای استحکام بهتر کاغذ و هم‌چنین برای کمک به آهار سطح آن، ماده‌ای نشاسته‌ای نظیر برنج یا گندم را با خمیر کاغذ مخلوط می‌کنند. برای چسباندن کاغذها به همدیگر نیز از چسب خمیر نشاسته و سریش استفاده می‌شود و برای مدتی کاغذها تحت فشار قرار می‌گیرند تا کاملاً خشک شوند.

با توجه به ابعاد بزرگ کاغذ احتمالاً هم‌زمان ماده رنگی نظیر حنا، تنباکو، آستر گردویی و ... داخل خمیر کاغذ اضافه می‌شده تا کاغذ با رنگ مورد نظر تولید گردد. باتوجه به عدم وجود هرگونه نقش برروی کاغذ، احتمالاً برای توری قالب از پارچه تراکم بالا و ریزبافت و یا رشته‌های بسیار نازک بامبو استفاده شده است. همچنین سطوح صاف دو رویه کاغذ، با افزودن مختصری آهار که احتمالاً از ترکیب نشاسته گندم و سریش بوده و با استفاده از صیقل دادن با ابزار پهن چوبی به دست آمده است.

در پایان باید اذعان داشت که مصحف بایسنغرمیرزا با ویژگی‌های متمایزی که در این نوشتار به آن اشاره شد، حاصل همکاری و همفکری هنرمندان و صنعتگران تحت حمایت حاکمان هنرپرور و فرهنگ‌دوست است، ضرورتی که از سوی حاکمان وقت درک شد و آثار ارزشمندی را با پشتوانه غنی فرهنگ و تمدن ایرانی-اسلامی به وجود آورد.

مشخصات نسخه‌شناسی و خصوصیات خط و تذهیب قرآن بایسنغری

بر اساس برگ‌های محفوظ در مجموعهٔ آستان قدس رضوی

چکیده

تاکنون ارزیابی و اظهارنظر عموم محققان دربارهٔ قرآن بایسنغری، بر مبنای برگ‌های پراکندهٔ مجموعه‌های مختلف جهان بوده است؛ اما از آنجا که اکثر این مجموعه‌ها صرفاً یک برگ و گاه چند تک سطر از این نسخه را دارند هیچ‌گاه اظهارنظری درست و متقن دربارهٔ خصوصیات اصلی این نسخه همچون ابعاد اصلی، تذهیب، نوع کاغذ و... عرضه نشده است. این فقدان اطلاعات به اظهارنظرهایی نامطمئن و گاه نادرست دربارهٔ این اثر منجر شده است؛ از این رو پیش از عرضهٔ هر تحلیلی دربارهٔ این اثر لازم است، تا حد ممکن، مشخصات دقیقش ثبت شود. از آنجا که در مجموعهٔ آستان قدس رضوی، شامل گنجینهٔ قرآن و کتابخانه، بیشترین تعداد از برگ‌های این قرآن نگهداری می‌شود، بررسی مشخصات نسخه بر مبنای این مجموعه دقیق‌تر و مطمئن‌تر از دیگر مجموعه‌هاست. در این بررسی مشخص می‌شود: ابعاد اولیهٔ برگ‌های این قرآن حدود ۱۴۴×۲۰۷ س.م و نوع کاغذش مطبّق بوده است؛ خصوصیات متفاوت خط برخی برگ‌ها گواه دست داشتن چند خطاط در کتابت آن است؛ تذهیب اثر به یکی از جزوهای قرآن محفوظ در آستان قدس، به شمارهٔ ۴۱۶ و ۴۱۷، مربوط به اوایل سدهٔ نهم بسیار نزدیک است که احتمال ارتباط میان مذهبان دو اثر را تأیید می‌کند.

مقدمه

قرآن بایسنغری بزرگ‌ترین قرآن جهان اسلام است که به‌رغم اهمیتش، به سبب پراکنده شدن برگ‌های آن در طی تاریخ، تاکنون تحقیقی دقیق بر آن صورت نگرفته است. حتی مشخصات عمومی نسخه مثل تعداد برگ‌ها، ابعاد، مشخصات خط و تذهیب و... به سبب پراکنده شدن برخی برگ‌ها و وجود برگ‌های جعلی در برخی مجموعه‌ها به صور متفاوت ضبط شده است. از این رو لازم است پیش از هر مطالعهٔ دیگر، مشخصات دقیق این اثر ثبت و جزئیات آن روشن شود.

پیش از این برخی محققان مشخصات این اثر را ثبت کرده‌اند. از جمله احمد گلچین‌معانی در راهنمای گنجینه قرآن آستان قدس رضوی، ابعاد کنونی برگ‌ها و صرفاً مشخصات هفت برگ را شرح داده است که در زمان تألیف کتاب در گنجینهٔ قرآن آستان قدس رضوی نگهداری می‌شد. دیگر محققان نیز غالباً بر مبنای همین اثر اطلاعات نسخه را عرضه کرده‌اند. اطلاعات ثبت شده در منابع غیرایرانی نیز بر مبنای تک‌سطرهای محفوظ در مجموعه‌های خارجی است؛ مانند آنچه دیوید جیمز دربارهٔ تک سطر مجموعهٔ خلیلی ذکر کرده است.^۱

تعداد برگ‌ها

مصحف بایسنغری در حال حاضر شماری برگ پراکنده و رقعۀ آسیب‌دیده است که هفت برگ دورو و یک برگ یک‌رو در موزۀ قرآن و ۵۷ قطعه در کتابخانهٔ مرکزی آستان قدس رضوی، چهار قطعه در کتابخانه و موزۀ ملک و چند برگ و رقعۀ آن در مجموعه‌های دیگر نگهداری می‌شود.^۲ متن صفحات گردآمده در مجموعهٔ آستان قدس رضوی حاوی آیات و گاه تنها کلماتی از پنجاه و سه سوره است که از اولین آیهٔ سورهٔ رعد تا آیهٔ نه سورهٔ العادیات در اواخر قرآن را در برمی‌گیرد. مشخصات متن سایر برگ‌ها را که در مجموعه‌های دیگر موجود است دیوید جیمز ثبت کرده است.^۳ با احتساب شمار کلمات و سطور هر صفحه و در نظر گرفتن فضایی که سرسوره‌ها اشغال می‌کنند و نیز صفحات تقدیم یا وقف‌نامه، افتتاح و رقم کاتب می‌توان حدس زد این مصحف حدود ۸۲۳ تا ۸۵۶ برگ داشته^۴ و از حدود ۹۷ برگ آغازین و نُه برگ پایانی آن هیچ رقعۀ یا برگی به‌جا نمانده است. اینکه دیوید جیمز و شیدا بلر شمار برگ‌های این مصحف را حدود ۱۶۰۰ دانسته و تصور کرده‌اند که قرآن دو جلدی بوده است از آن روست که این محققان بر اساس برگ‌های دو پوسته شدهٔ

موجود در مجموعه‌های خارجی گمان کرده‌اند قرآن بر یک طرف کاغذ کتابت شده است. در حالی که با توجه به هزینهٔ گزاف تهیهٔ این مقدار کاغذ در آن زمان و نیز حجم و وزن زیاد چنین نسخه‌ای نوشتن بر یک طرف کاغذ منطقی نمی‌نماید. البته شیدا بلر ناهموار بودن پشت کاغذ را علت یک رویه بودن قرآن دانسته که دلیلی نادرست است؛ چراکه صنعت کاغذسازی در سدهٔ نهم آن‌قدر پیشرفت کرده بود که بتوانند کاغذی با رویه‌های هموار جهت کتابت تهیه کنند.^۵ از سوی دیگر در تاریخ قرآن‌نگاری ایران نمونه‌ای که بر یک طرف کاغذ کتابت شده باشد سراغ نداریم و چنین اقدامی برخلاف سنن قرآن‌نگاری است.

جنس کاغذ نسخه از نوع سمرقندی مطبّق است. کاغذ مطبّق نوعی کاغذ دو لایه ضخیم است که از چند لایه کاغذ نازک حاصل می‌شود و به سبب چند لایه بودن کدر است و نور را منتقل نمی‌کند. کاغذ مطبّق غالباً جهت تهیهٔ نسخه‌های بزرگ به‌کار می‌رود؛ زیرا در جزو سازی لازم است کاغذ اولیه بسیار بزرگ باشد که پس از تا کردن به اندازهٔ مطلوب برسد، کاغذ بزرگ نیز باید محکم باشد که استحکام آن با افزایش ضخامت میسر می‌شود.

برخی از برگ‌های این مصحف بر اثر مرور زمان یا شاید عمداً، دوپوسته شده است. از آنجا که این مسئله صرفاً برای تک‌سطرهای مجموعه‌های خارجی روی داده می‌توان حدس زد دلالت در دوپوسته کردن آنها نقش داشته‌اند؛ زیرا با دوپوسته کردن، یک قطعهٔ دورو به دو قطعه تبدیل می‌شود. از این‌رو چنان‌که پیش‌تر گفتیم اینکه در برخی منابع تک‌سطرهای قرآن بایسنغری را یک‌رو معرفی کرده‌اند به سبب در دست داشتن پوسته‌های جدا شدهٔ این کاغذ است.

برگ‌ها در حال حاضر فاقد حاشیهٔ اولیه است از این‌رو مشخص نیست نسخه چگونه صحافی شده است. اگر مانند دیگر نسخه‌ها برگ‌ها از طریق جزوبندی و دوخت در کنار هم قرار گرفته باشد می‌توان دریافت کاغذ اولیه دست‌کم دوبرابر برگ‌های کنونی، به صورت دو صفحهٔ روبه‌روی هم، بوده است؛ زیرا هر جزو از تا کردن یک‌بارۀ یا چندبارۀ یک کاغذ بزرگ به‌دست می‌آید.^۶

ابعاد نسخه

به دلیل از بین رفتن حواشی برگ‌ها در اثر مرور، زمان اندازه‌گیری دقیق اثر ممکن نیست. ابعاد ۱۰۱×۱۷۷ س.م

* گروه معماری، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران.

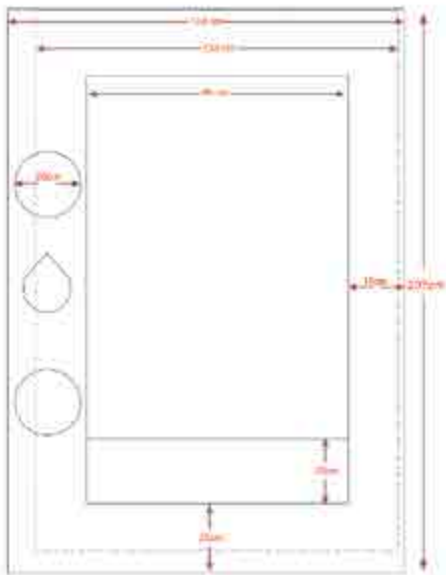
M.Sahragard@Mshdiau.ac.ir

که در منابع مختلف از جمله راهنمای گنجینه قرآن ثبت شده، اندازه کنونی برگ‌هاست که حاشیه ندارد و فقط اندکی از جدول بزرگ‌تر است. اندازه جدول صفحات سالم با اختلافی اندک حدود ۹۵×۱۵۷ س.م است. فاصله لبه کاغذ تا جدول یکی از برگ‌ها که بخشی از حاشیه بزرگش تقریباً سالم است، با افزودن اندازه بخش ناقص نشان عشر و حاشیه احتمالی حدود سی‌سانتی‌متر و فاصله لبه حاشیه کوچک (طرف عطف) حدود نوزده سانتی‌متر است. (تصویر ۱) بنابراین عرض تقریبی این

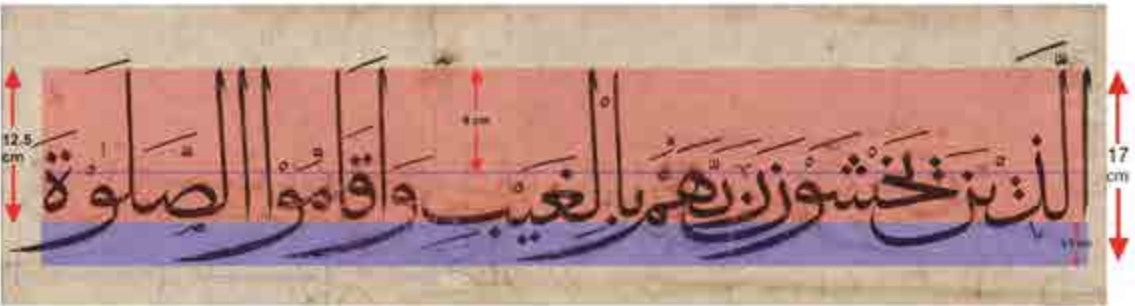
تصویر ۱. برگی از قرآن بایسنغری دربردارنده آیات پایانی سوره مطففین و سوره انشقاق (الانشقاق) که بخشی از حاشیه‌اش سالم مانده و بر مبنای آن عرض تقریبی قرآن قابل محاسبه است.

مصحف ۱۴۴ س.م بوده است. اگر فواصل لبه‌های بالا و پایین صفحات از جدول را متناسب با این اندازه‌ها به طور متوسط ۲۵ س.م در نظر بگیریم، آن‌گاه طول هر صفحه حدود ۲۰۷ س.م خواهد بود. (تصویر ۲)

تصویر ۲. تعیین تقریبی اندازه قرآن بر مبنای تصویر پیشین

ارتفاع متوسط «الف»‌ها ۱۲/۵ س.م، فاصله کرسی‌ها ۲۲ س.م و عرض هر سطر از کرسی صدر تا ذیل ۱۷ س.م است. این اندازه‌ها در همه صفحات با اندکی اختلاف برقرار است. ضخامت حروف یا عرض قلم بین هشت و نیم تا نه و نیم میلی‌متر است. خط صفحاتی که با قلم ظریف‌تر کتابت شده غالباً بهتر از صفحاتی است که قلم درشت‌تر دارد.

تصویر ۳. فواصل کرسی‌ها در سطور قرآن بایسنغری

تذهیب

از صفحات اولیه نسخه، صفحه وقف‌نامه یا تقدیم و به‌خصوص صفحه افتتاح، برگ‌ی به‌جا نمانده که بشود ساختار سرجوح و کمند را بازشناخت. نسخه جدولی ساده دارد که با رنگ لاجوردی و طلایی طراحی شده است. تذهیبش نیز ساده و مختصر است، به‌خصوص در رنگ‌پردازی. سادگی و اختصار رنگ‌پردازی در تذهیب با سادگی و صلابت قلم محقق متن هماهنگی خاصی دارد. نشان فصل آیات، شمس‌های زرین کوچکی است که با نقش گره ساخته شده است. تا سده هشتم هجری غالباً درون نشان ختم آیات، شماره آیه را با حروف ابجد می‌نوشتند اما در این اثر چنین نیست. مشابه این نشان را در نسخه‌های بسیار دیگری می‌توان یافت (تصویر ۴) از جمله جزوه شماره ۴۱۶ و ۴۱۷ کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی وقفی شیخ سوداگر که آن نیز در ابعاد

تصویر ۴. نشان ختم آیات در قرآن بایسنغری با نقش ستاره شش‌پر

تصویر ۵. صفحه‌ای از جزوه شماره ۴۱۶، وقفی شیخ سوداگر، کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی.

نسبتاً بزرگ (۶۲/۵ × ۴۵/۵ س.م) تهیه شده و تذهیبش به سبک شیراز است. (تصویر ۵) در آن اثر نیز مذهب درون نشان را با نقش ستاره شش‌پر، پُر کرده و گردش را جدالی زرین و شرفه ظریف لاجوردی کشیده است.^۷ هیچ‌یک از نشان‌های خمس و عشر آیات که در حاشیه قرار می‌گیرد به‌جا نمانده، زیرا حواشی اکثر صفحات از بین رفته است. البته نشان یکی از برگ‌های حاشیه‌دار را نیز بریده‌اند اما بر مبنای محل برش می‌توان فهمید قطر نشان عشر حدود ۲۵ س.م و اندازه نشان خمس ۱۹×۲۲ س.م بوده است. (تصویر ۶)

سرسوره‌ها در قالبی مجدول با ابعاد حدود ۲۵×۹۵ س.م قرار دارند و تذهیبشان ساده است. زمینه اغلب سرسوره‌ها ابری‌سازی با نقش اسلیمی است و با هاشورهای ظریف شنجرفی پوشیده شده است. هر چند سرسوره‌ها فاقد رنگ‌آمیزی است طراحی استوار و پخته و قلم‌گیری ظریفی دارد. (تصویر ۷) شیوه تذهیب و طراحی نقوش سرسوره‌ها مانند تذهیب دیگر نسخ این عصر است که مشابه آن را در سرسوره قرآن وقفی ابراهیم سلطان (۸۲۷ق) بر حرم امام رضا(ع) می‌توان دید. (تصویر ۸) در اثر اخیر مذهب زمینه سرسوره را با نقوش اسلیمی قلم‌کاری با رنگ‌آمیزی ناچیزی اجرا کرده است. همچنین ابری‌سازی و به‌خصوص تزیینات هاشورمانند زمینه ابری‌ها در سرسوره‌های قرآن بایسنغری به قرآن وقفی شیخ سوداگر شباهت چشمگیری دارد به‌حدی که با توجه به وجوه اشتراک دیگر همچون نشان ختم آیات می‌توان ارتباطی میان تذهیب‌کاران این دو اثر متصور شد. با این حال تذهیب این نسخه از نظر رنگ‌پردازی با آثار رنگارنگ و پُرکار این عصر، همچون نسخه‌های کارگاه سلطنتی هرات و شیراز متفاوت است. این یکی از دلایلی است که می‌تواند بر رد انتساب آن به بایسنغر صحه بگذارد زیرا اگر این اثر را بایسنغر کتابت کرده بود باید تذهیبی پُرکار از نوع تذهیب قرآن وقفی ابراهیم سلطان که پیش‌تر یاد کردیم، می‌داشت.

گفتنی است سرسوره‌های البروج، الحاقه، البلد و اللیل بدون تذهیب و تحریر رها شده و تذهیب سرسوره‌های الشرح، التین و العلق با نقوش ختایی طراحی شده است که از این نظر شباهت چشمگیری به تذهیب سرسوره «الناس» در قرآن ابراهیم سلطان دارد. (تصویر ۹) ناهماهنگی طرح تذهیب سرسوره‌های پایانی به‌خصوص استفاده از نقوش ختایی درشت که به زمان کمتری در اجرا

تصویر ۶. قلم‌گیری دور و شرفه نشان‌های عشر و خمس قرآن بایسنغری که درونشان را بریده‌اند.

تصویر ۷. سرسوره انشقت (الانشقاق)
به قلم ثلث زرین محرز، اکثر
سرسوره‌های این قرآن ویژگی‌هایی
مشابه این نمونه دارند.

تصویر ۸. بخشی از سرسوره یس، از
جزوه وقفی ابراهیم سلطان بر حرم
امام رضا(ع)، شیوه تذهیب زمینه
این اثر به تذهیب سرسوره‌های قرآن
بایسنغری شبیه است.

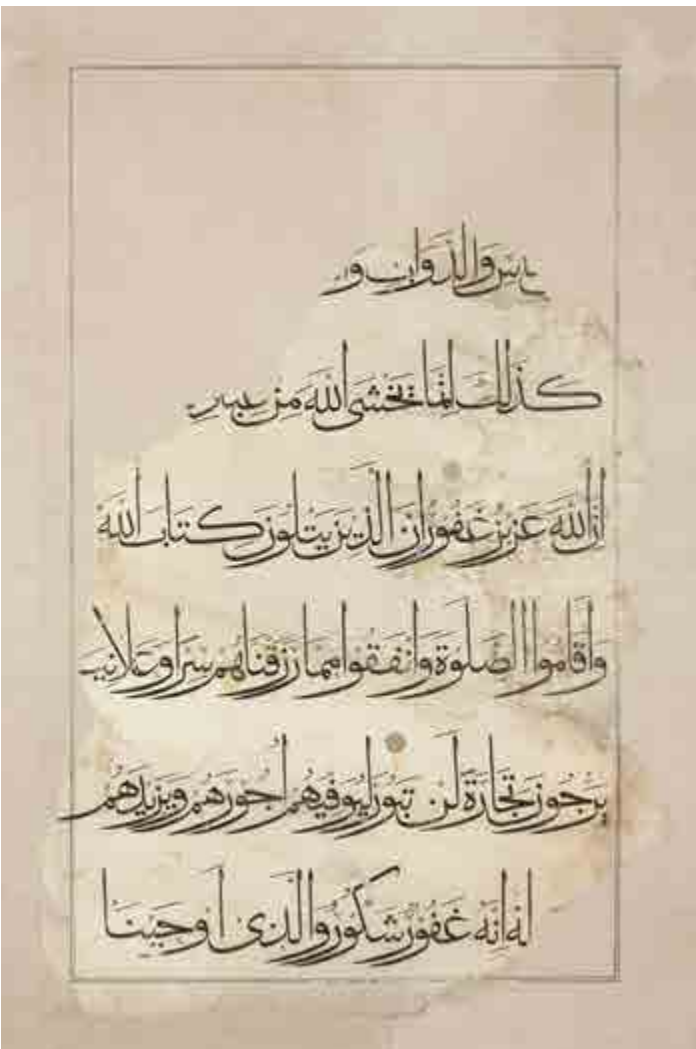
نیاز دارد و همچنین نااهم ماندن سرسوره‌های پایانی قرآن، حاکی از تعجیل در اتمام قرآن است.

خط

خط نسخه نمونه‌ای کامل از قلم محقق ممتاز سده نهم هجری قمری است. در قلم محقق این عصر استفاده از حروف ثلث مثل «ه» اذنی در وسط کلمه، «ک» مسطح، «لا»ی مقطوع و «ن» مرسل رایج بود. با این حال ساختار و تناسب حروف کاملاً منطبق با اصول محقق است. اعراب با قلم کوچک‌تر به رنگ سیاه و علائم وقف به رنگ قرمز و سرسوره‌ها به قلم ثلث زرین محرز کتابت شده است. چند دست‌خط مختلف در این اثر قابل تشخیص است که نشان می‌دهد کتابت آن را چند خطاط بر عهده داشته‌اند، خطاطانی که احتمالاً از یک استاد آموزش دیده بودند؛ زیرا شیوه

تصویر ۹. سرسوره التین به قلم
ثلث زرین محرز و تزیینات
ختایی در زمینه، کتیبه این سوره
و دو سوره دیگر برخلاف دیگر
سرسوره‌ها با نقوش ختایی درشت
تزیین شده است.

مسطح بودن کاسه حروف مدور آن است. در این سبک کاسه حروفی چون «ی»، «ن»، «س» و... غالباً با انحنایی بسیار کم کتابت می‌شود، این صفت وقتی با خاصیت استواری و ارتفاع زیاد حروف عمودی همراه باشد سبب می‌شود در نظر کلی خط نسخه خطی مسطح و متکی به حرکت‌های عمودی و افقی باشد. این ویژگی را وقتی با سبک کتابت مناطق دیگر مقایسه کنیم به‌روشنی درمی‌یابیم. برای نمونه در خط زین‌العابدین شیرازی، خطاط سده نهم، کاسه دوایر گردتر و به دوایر قلم ثلث شبیه است. (تصویر ۱۲)

تصویر ۱۰. صفحه‌ای از قرآن بایسنغری که در آن انتهای حروفی چون «و»،
«ر» به پایین گرایش دارد.

تصویر ۱۱. صفحه ای از قرآن بایسنغری با خصوصیات نسبتاً متفاوت، در این صفحه انتهای
حروف بیشتر در جهت افقی کشیده شده است.

صفت سوم قلم محقق خراسانی فشردگی حروف کوتاه در اطراف خط کرسی است. این ویژگی در قلم کوفی این سبک نیز وجود دارد و اساساً یکی از علل اصلی افراستگی و استوار به نظر رسیدن حروف عمودی است. این خصوصیت سبب می‌شود در نظر کلی سواد اطراف خط کرسی زیاد به نظر برسد و بر حرکت افقی در برابر حرکت عمودی حروف عمودی تأکید شود.

تصویر ۱۲. سطر از قرآن زین العابدین شیرازی، کاسه دوایر در آن گردتر و به قلم ثلث شباهت دارد.

منابع

پی نوشت

۱. نک: دیوید جیمز، *پس از تیمور*، ۱۸ و ۱۹.
۲. آنها که تاکنون شناخته شده عبارت اند از: دو قطعه در موزه رضا عباسی، دو برگ کامل در کتابخانه کاخ گلستان، یک برگ در موزه ملی ایران، دوازده قطعه در کتابخانه ملی ایران، یک قطعه در موزه متروپولیتن، یک برگ در مجموعه سودآور (هیوستون)، یک قطعه در مجموعه ناصر خلیلی، چند قطعه در مجموعه های خصوصی جنوا و یک قطعه در گالری آمان لندن.
۳. نک: جیمز، *پس از تیمور*، ۱۸.
۴. علت اینکه نمی توان تعداد صفحات را دقیق تر از این مشخص کرد این است که خط برخی صفحات فشرده و برخی فاصله دار است.
5. Blair, Islamic Calligraphy, P 266.
۶. برای اطلاعات بیشتر درباره جزوبندی نک: دیوید جیمز، *کارهای استادانه*، ۱۵؛ فرانسوا دروش و فرانسیس ریشارد، «از پوست تا کاغذ» ۴۶؛ مهدی صحراگرد، *مصحف روشن*، ۱۴.
۷. برای اطلاعات بیشتر و دیدن تصویر آن نک: صحراگرد و دیگران، *شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی*، ۱۳۹۲: ۲۰۵.
۸. برای اطلاعات بیشتر نک: صحراگرد، *سبک شناسی قلم کوفی*، در دست انتشار.
- ثابت جازاری، علی اصغر. «شاهزاده ثلث نویس: پژوهشی درباره قرآن بایسنجری شاهکار بی نظیر دوره تیموری»، *دانشورز: نشریه دیجیتال آستان قدس رضوی*.
- جیمز، دیوید (۱۳۸۱). *پس از تیمور*. ترجمه پیام بهتاش. تهران. کارنگ.
- _____ (۱۳۸۰). *کارهای استادانه*. ترجمه پیام بهتاش، تهران. کارنگ.
- دروش، فرانسوا و فرانسیس ریشارد. «سطراندازی و صفحه آرایی». ترجمه محمدحسین مرعشی. *نامه بهارستان*. ش ۱۰ و ۹. ۱۳۸۳. ۸۴-۶۵.
- دروش، فرانسوا و فرانسیس ریشارد. «از پوست تا کاغذ». ترجمه جمیله دبیری. *نامه بهارستان*. ش ۲ (۱۳۷۹). ۴۶-۳۷.
- صحراگرد، مهدی (۱۳۸۶). *مصحف روشن (معرفی برخی از نسخه های خطی قرآن در موزه های شیراز)*. تهران. فرهنگستان هنر.
- صحراگرد، مهدی، مجید فداییان و محسن عبادی (۱۳۹۱). *شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی: منتخب قرآن های نفیس از آغاز تا پایان سده نهم هجری*. مشهد. مؤسسه آفرینش های هنری آستان قدس رضوی.
- گلچین معانی، احمد (۱۳۴۷). *راهنمای گنجینه قرآن آستان قدس رضوی*. مشهد. آستان قدس رضوی.
- محمدحسن اعتمادالسلطنه (۱۳۶۲). *مطلع الشمس*. تهران. پیشگام.
- Blair, Sheila S. *Islamic Calligraphy*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2007.

پژوهشی در شناسایی و خوانش اوراق قرآن بایسنغری

در مجموعه‌های ایران و جهان

چکیده

در بررسی‌های تاریخ هنر کتاب‌آرایی، قرآن معروف به «قرآن بایسنغری» از جمله قرآن‌های شاخص و بزرگ نمونه‌های قرآن‌نگاری ایران به حساب می‌آید. در همین زمینه و با وجود پژوهش‌های فراوانی که درخصوص پیشینه، نحوه استنساخ، شناسایی کاتب یا کاتبان احتمالی و سرگذشت این مصحف از عهد تیموری تا امروز انجام شده، پژوهشی جامع درباره مجموعه اوراق و سطور پراکنده باقیمانده از این مصحف (در داخل و خارج از ایران)، به همراه تصاویر و خواندن متن آنها تاکنون منتشر نشده است.

بااین‌همه و با وجود گزارشات ارزشمند جیمز بیلی فریزر (۱۸۲۲م) در سفرنامه‌اش به قوچان و مشاهداتش از اوراق باقیمانده از این قرآن در بقعه امام‌زاده ابراهیم قوچان، به‌نظر می‌رسد بیشتر برگ‌های این مصحف تنها اندکی بعد از مفقود شدنش، به‌دلایلی نامعلوم غارت و تکه‌تکه یا در جایی پنهان شده است؛ چراکه با احتساب کل برگ‌ها و سطور موجود در کتابخانه مشهد و دیگر مجموعه‌های ایران و جهان، که در ادامه به تفصیل معرفی می‌شوند، کمتر از یکصد صفحه از این قرآن باقی مانده است، حال آنکه می‌توان تعداد کل صفحات قرآن کاملی با این ابعاد را در حدود ۸۵۰ برگ تخمین زد.

در همین راستا و با هدف شناخت و ارائه فهرستی دقیق از این اوراق و معرفی مجموعه‌هایی که در حال حاضر این آثار در آنها نگهداری می‌گردند، گردآوری اطلاعات این پژوهش به روش توصیفی کتابخانه‌ای انجام شده و بررسی برخی قطعات از نزدیک توسط نگارنده صورت گرفته است. بدیهی است که یافتن قطعات گمشده این مصحف و بررسی‌های بیشتر، می‌تواند چشم‌اندازهایی تازه درباره سرگذشت و ویژگی‌های ساختاری و هنری (سبک خوشنویسی) این نسخه منحصر‌به‌فرد پیش روی پژوهشگران این عرصه قرار دهد.

واژگان کلیدی: قرآن‌های تیموری، قرآن بایسنغری، نسخه‌شناسی، خوشنویسی و مجموعه‌های هنر اسلامی.

پیشینه پژوهش

بدون شک اهمیت قرآن بایسنغری به‌واسطه اندازه غیرمتعارف صفحات (۱۷۰×۱۰۰ سانتی‌متر) و قطع درشت قلم محقق‌ی که متن قرآن با آن کتابت شده، بیش از دیگر مصاحف دوره تیموری، برکسی پوشیده نیست، اما به‌دلیل نبودن اطلاعات کافی درخصوص نام کاتب یا کاتبان احتمالی، نام سفارش‌دهنده و به‌خصوص سرگذشت نسخه پس از به‌سرفت رفتن و پراکنده‌شدن آن از روزگار افشاریان تا امروز، لزوم شناسایی و خواندن دوباره متن اوراق نویافته می‌تواند اطلاعات بیشتری درباره شیوه کتابت و سبک نگارش صفحات آغازین یا پایانی قرآن و نمونه تزئینات تذهیبی از قبیل گل‌آیات، ترنج‌های حاشیه و کتیبه‌های سرلوح در اختیارمان قرار دهد.

در همین زمینه و از میان مقالات و گزارشات منتشر شده درباره قرآن بایسنغری، محققان نمونه‌هایی از اوراق پراکنده قرآن بایسنغری را در موزه‌ها و مجموعه‌های هنر اسلامی معرفی و بررسی کرده، تصاویری چند نیز منتشر نموده‌اند؛ پژوهشگرانی چون محمدتقی حکیم(۱۳۰۵ش)، سید محمدمحیط طباطبایی(۱۳۱۹ش)، مهدی بیانی(۱۳۲۸ش)، حسین نخجوانی(۱۳۳۷ش)، احمد گلچین‌معانی(۱۳۴۷ش)، مارتین لینگز(۱۹۷۶م)، توبی فالك(۱۹۸۵)، لووری و لنتز(۱۹۸۹م)، دیوید جیمز (۱۹۸۸و۱۹۹۲م)، ابوالعلاء سودآور(۱۹۹۲م)، شیدا بلر(۲۰۰۶م)، دانکن هالدن(۲۰۰۷م)، علی‌اصغر ثابت‌جازاری و مهدی صحراگرد(۱۳۹۴). هر چند به‌واسطه در دسترس نبودن یا اطلاع‌نداشتن از محل نگهداری برخی نمونه‌ها (که در اختیار مجموعه‌داران خصوصی ایرانی یا خارجی‌است) تعدادی از این اوراق تا به امروز معرفی و شناسایی نشده‌اند.

از کارگاه سلطنتی تیموری تا موزه‌های هنر اسلامی

سده نهم هجری سرآغاز یکی از جذاب‌ترین دوره‌های هنر کتاب‌آرایی ایران به‌شمار می‌رود، آن‌چنان‌که از میان علل و عوامل تأثیرگذار بر روند پیشرفت و توسعه این هنر، علاوه بر حمایت دربار می‌توان به رونق اقتصادی کشور، خلاقیت و تلاش هنرمندان و صنعتگران و دسترسی هنرمندان به منابع رنگی طبیعی (معادن سنگ لاجورد در منطقه بدخشان و هرات) در عهد تیموری اشاره کرد. در همین راستا و پس از روی کار آمدن تیمور و جانشینانش، شیوه‌ای خاص از خوشنویسی و تذهیب در کار استنساخ مصاحف قرآنی و کتاب‌های

فارسی(شاهنامه و دیوان اشعار) در کارگاه کتابخانه‌های سلطنتی سه مرکز هرات و سمرقند و شیراز پدید آمد که وجود نسخ نفیس باقی‌مانده از این دوره خود گواهی است بر این مدعا.

تأثیر کم‌نظیر شاهزادگان هنرمند و وزرای دانشمند تیموری بر انواع هنرها، به‌خصوص در زمینه قرآن‌نگاری و رقابت آنها با یکدیگر در سفارش کتاب‌هایی با ویژگی‌های منحصر‌به‌فرد، عامل تولید قرآن‌هایی همچون قرآن بایسنغری یا منتخب دوازده سوره به خط ابراهیم سلطان (هر دو محفوظ در کتابخانه آستان قدس رضوی مشهد) و افزایش جایگاه اجتماعی و فرهنگی هنرمندان خوشنویس و مذهب در عهد تیموریان بود. خوشبختانه، منابع تاریخی^۱ بازمانده از دوره تیموری نام دو هنرمند برجسته که ریاست کتابخانه‌های سلطنتی دربارهای بایسنغر میرزا و ابراهیم سلطان را برعهده داشتند (میرزا جعفر تبریزی در کارگاه هرات و نصرسلطانی در کارگاه شیراز) در اختیار ما قرار داده‌اند. می‌توان حضور این هنرمندان صاحب‌سبک و نظارت تمام‌وقت آنان بر تولید و استنساخ نسخ سلطنتی را دلیلی دیگر در رشد و شکوفایی هنر این دوران و ایجاد نوعی استاندارد در شیوه تهیه و تولید مصاحف سلطنتی سده نهم هجری به‌شمار آورد.

در سایه گرایشات سیاسی و اقتصادی و فرهنگی تیموریان که از همان آغاز تفاوتی آشکار با دیگر حکومت‌های مهاجم پیش از آنها داشت، دستاوردهای هنری همچون معماری و تزئینات وابسته ظهور یافت. دیگر دستاورد مهم این دوران تهیه و تولید قرآن‌هایی با قطع و اندازه بزرگ بود، سنتی که پیش‌تر در دوران ایلخانان مغول پایه‌ریزی شده بود و امروز نزدیک به ۱۶مجموعه قرآن تک‌جلدی یا سی جزئی از سده هشتم هجری در ابعاد بزرگ سلطانی و با خطوط محقق و ریحان و ثلث باقی‌مانده است. با انتخاب سمرقند به‌عنوان پایتخت علاوه بر خوشنویسی و تذهیب و مینیاتور، تحولاتی اساسی در صنعت کاغذسازی حادث شد و به‌واسطه تلاش هنرمندان ایرانی، ساخت کاغذهایی با ابعاد بسیار بزرگ (همچون کاغذ قرآن بایسنغری) فصل جدیدی در هنر کتاب‌آرایی ایران را رقم زد.

درباره نحوه ساخت این کاغذها و مراکز احتمالی تولید آن (در منطقه خراسان و ماوراءالنهر) تا امروز پژوهش‌هایی انجام پذیرفته که نشان‌دهنده پیشرفت اساسی صنایع و هنرهایی همچون کتابت قرآن و هنرهای

وابسته به آن در عهد تیموری در سایهٔ سرمایه‌گذاری‌های کلان دریاری و به‌خدمت‌گرفتن بزرگ‌ترین هنرمندان و صنعت‌گران زمانه است، اما میزان پژوهش‌های علمی دربارهٔ آسیب‌شناسی و مرمت کاغذ قرآنی همچون قرآن بایسنغر بسیار اندک است.^۲

با وجود همهٔ مناقشات دربارهٔ این مصحف، می‌بایست قرآن بایسنغری را در زمرهٔ ممتازترین نمونه‌های قرآن‌نگاری عهد تیموری به حساب بیاوریم؛ اما شگفتا که تاریخ و اسناد مکتوب کهن، اطلاعات دقیق و مستندی مبنی بر نام سفارش‌دهنده، سازندهٔ کاغذ و کاتب یا کاتبان احتمالی آن در اختیارمان قرار نداده است.

قدیمی‌ترین گزارش دربارهٔ این قرآن را قاضی‌احمد قمی در کتاب گلستان هنر ارائه داده و باور دارد عمر قطع کار کتابت این مصحف را برعهده داشته، هرچند ادعاهای قاضی‌احمد و اشاره به نام خوشنویس اثر در منابع تاریخی قبل از او نیامده است.

تقریباً از دوران افشاریه می‌توان سرگذشت این مصحف منحصر‌به‌فرد را پیگیری کرد. آن‌چنان که ظاهراً زمانی‌که «نادرشاه شهر سبز را فتح کرد، سپاهیان‌ش قرآن معروف به قرآن بایسنغری را که بر سر قبر امیر تیمور بود، برداشته و اوراق آن را متلاشی کردند. نادرشاه شنید و حکم کرد اجزای آن را از دست مردم گرفته، جلد کنند. رئیس اکراد که این بشنید اوراق را برهم پیچید و درهم شکسته میان جهاز اشتران مستور ساخت و به اینجا [امامزاده سلطان ابراهیم] آورد که ورق‌ها غالباً پاره است.» (شاکری، ۱۳۸۱، ۵۲)

براساس مدارک موجود، قبل از انتقال بیشتر اوراق این قرآن از بقعهٔ امام‌زاده ابراهیم به کتابخانهٔ آستان قدس رضوی، تعداد پنج ورق از آن در کتابخانه موجود بوده که احتمالاً در زمان نادرشاه به کتابخانه آورده شده است^۳ و نکتهٔ جالب توجه اینکه احتمالاً آسیب‌های فیزیکی در زمان نادر بر این قرآن وارد شده است.

گزارش بعدی در سفرنامهٔ خراسان ناصرالدین شاه در سال ۱۳۰۰ه‍.ق ذکر شده و پس از دورهٔ قاجار و در زمان حکومت پهلوی نیز در اسناد کتابخانه گزارش دیگری به شرح زیر نگاشته شده: «در سال۱۳۰۱ یا ۱۳۰۲ خورشیدی سرلشکر خزاعی در مسافرت به قوچان در بقعهٔ امام‌زاده که در کنار جاده است صندوقی را که در اثر خرابی سقف بقعه زیر گردوخاک رفته بوده مشاهده کرد و به‌زحمت درآورد. محتویات آن اوراقی از

این قرآن بوده که بیشتر در اثر رطوبت پوسیده شده بود. مراتب را تلگرافاً به عرض رضا شاه (هنگام نخست وزیری) می‌رساند و استدعا می‌نماید که اوراق مذکور به کتابخانهٔ آستان قدس رضوی انتقال یابد. سرلشکر خزاعی حسب‌الامر در عهد نیابت تولیت حاج قائم مقام رضوی، اوراق را تحویل این کتابخانه داد.

بخش عظیمی از اوراق قرآن بایسنغری بعد از زلزلهٔ قوچان در ۱۳۱۳ه‍.ق به کتابخانهٔ آستان قدس رضوی مشهد منتقل شدند، اما بخشی دیگر از اوراق (که عموماً بُرش‌خورده، دوپوسته شده و تقسیم‌شده به سطرهای جداگانه‌ای هستند) پیش از این انتقال (یعنی در زمان تسخیر و غارت سمرقند توسط سپاه نادر) به‌سرقت رفته‌اند و در طول یکصد سال اخیر، مجموعه‌داران و دلّالان هنر اسلامی آنها را خریداری و به موزه‌های مختلفی در داخل و خارج از کشور منتقل کرده‌اند. نکتهٔ حائز اهمیت دربارهٔ این اوراق، نزدیکی و ترتیب آیات این قطعات پراکنده است. آن چنان که با تأملی بر آیات باقیمانده درمی‌یابیم که بیشتر اوراق پراکنده در ایران و جهان (به‌غیر از گنجینهٔ مشهد) از آیات سوره‌های الاعراف، انبیاء، نور، المؤمنون، القصص، العنکبوت، الروم، لقمان، سبأ، الفاطر و الجاثیه بوده که بیشتر این سوره‌ها به جزءهای ۸، ۱۷، ۱۸، ۲۰، ۲۱، ۲۲ و ۲۵ قرآن تعلق دارند؛ سطوری نیز متعلق‌اند به سوره‌های غافر، الرحمن، البروج، الحجرات، الطارق و العلق از جزءهای ۲۴، ۲۶ و ۳۰ قرآن.

گفتنی است همهٔ اوراق قرآن مذکور که در گنجینهٔ آستان قدس رضوی مشهد موجوداست شامل ۵۲ سوره از سوره‌های قرآن کریم است. از برخی سوره‌ها تمام آیات و از بعضی فقط یک آیه موجود است و اگر تعداد سوره‌های اوراق موجود در دیگر مجموعه‌ها را به آن اضافه کنیم، مجموع آنها ۵۸ سوره از قرآن کریم می‌شود. همچنین اگر به ترتیب سوره‌ها و آیات قرآن کریم، سوره‌ها و آیات اوراق موجود را تنظیم کنیم، اولین آیات مربوط به سورهٔ «الاعراف» و آخرین آیات مربوط به سورهٔ «العادیات» خواهدبود. به همین دلیل است که می‌توان ادّعا نمود این قرآن کامل بوده است. در ادامه و با تأمل بر روند شکل‌گیری مجموعه‌ها و موزه‌های هنر اسلامی در ایران و جهان، به‌خصوص از اواخر سدهٔ نوزدهم میلادی به بعد، به‌نظر می‌رسد قدیمی‌ترین اوراق متعلق به قرآن بایسنغری، در دهه‌های آغازین قرن بیستم از طریق دلّالان ایرانی و ترک

یا اروپائییانی که به ایران و ماوراءالنهر سفر کرده بودند خریداری شده و به مجموعه‌های اروپا و بعد آمریکا راه یافته است. در بدو ورود این اوراق به آن مجموعه‌ها، سرگذشت و اهمیت این آثار برای مستشرقین مشخص نبوده، ولی خیلی زود و پس از روشن شدن ویژگی‌های هنری و تاریخی این اوراق در اواسط قرن بیستم بیشتر موزه‌های معتبر دنیا، که کلکسیون‌هایی از هنر اسلامی داشتند، درصدد به‌دست آوردن قطعاتی از این قرآن کم‌نظیر برآمدند. همین امر باعث شد تا در دو مرحله، یکی دههٔ ۸۰ میلادی و دیگری یک دههٔ اخیر، چندین برگ و سطر از این مصحف در حراجی‌های هنر اسلامی در لندن، پاریس، جنوا و نیویورک برای فروش ارائه شوند، هرچند برخی مانند اوراق مجموعه خلیلی لندن جعلی نیز بودند. موزه‌ها و مجموعه‌های بزرگی همچون موزهٔ متروپلیتن(نیویورک)، موزهٔ هنر و تاریخ تراست (واشنگتن)، مجموعهٔ سودآور (هوستون)، مجموعهٔ خلیلی (لندن)، مجموعهٔ دیوید(کپنهاگ)، موزهٔ تویقاپی‌سرای (استانبول) مؤسسهٔ مطالعات اسماعیلیه (لندن)، موزهٔ طارق‌رجب (کویت) و یک مجموعه‌دار خصوصی در جنوای ایتالیا نیز بلافاصله اقدام به خرید این آثار نمودند که اکنون بیشترین قطعات در اختیار موزهٔ متروپلیتن، مجموعهٔ خصوصی جنوا و مجموعهٔ خلیلی لندن است.

در ایران نیز علاوه بر کتابخانه و موزهٔ آستان قدس رضوی مشهد که از دوران قاجار بیشترین تعداد اوراق اصیل این مصحف را در اختیار دارد، موزه‌هایی همچون کتابخانه و موزهٔ ملی ملک، کتابخانهٔ کاخ‌موزهٔ گلستان، کتابخانهٔ ملی ایران، موزهٔ ملی ایران، موزهٔ رضا عباسی تهران، موزهٔ قرآن و کتابت مسجد صاحب‌الامر تبریز، موزهٔ خط و کتابت میرعماد در مجموعهٔ سعدآباد تهران و مجموعهٔ خصوصی دکتر بیانی و سیدصادق خرازی توانستند قطعاتی از قرآن بایسنغری را در کلکسیون خود محفوظ نگاه دارند که در میان آنها سهم کتابخانهٔ کاخ موزهٔ گلستان، کتابخانهٔ ملی ایران و کتابخانه و موزهٔ ملی ملک بیش از دیگران بوده است.

در کنار این موزه‌ها و مجموعه‌های خصوصی، قطعاتی از این قرآن نیز از طریق مجموعهٔ هنری آهوان لندن (در دههٔ ۸۰ میلادی) و چهار حراج‌خانهٔ درثوث(۱۹۹۴م)، کریستیز (۱۹۹۳م)، ساتبیز (۲۰۰۳، ۲۰۰۹، ۲۰۰۸م) و بونامز (۲۰۰۳م) در حراج‌های هنراسلامی برای فروش ارائه شدند که سرنوشت و محل نگهداری برخی

از آنها امروز مشخص نیست. این تعداد، همهٔ اوراق پراکندهٔ قرآن بایسنغری شناخته شده برای نگارنده تا به امروز است، هرچند تا پیش از نگارش این مقاله، از قطعات دیگری نیز در داخل و خارج از ایران اطلاعات اندکی به‌دست آمده که به‌دلیل در دست نداشتن تصاویر و اطلاعات کافی و قابل استناد از معرفی آنها صرف‌نظر شده است.^۴

علاوه بر مجموعهٔ کم‌نظیر کتابخانه و موزهٔ آستان قدس رضوی در مشهد که دربارهٔ اصالت اوراق آن در بین اهل فن و نسخه‌شناسان اسلامی اتفاق نظر وجود دارد، مطالعهٔ تطبیقی آثار نویافتهٔ پراکنده و تعیین اصالت این قطعات از طریق مقایسهٔ شیوه‌های خوشنویسی، تذهیب و بررسی جنس و بافت کاغذ با روش‌های علمی و آکادمیک فرصتی مغتنم است.

معرفی اوراق و سطور «قرآن بایسنغر» در موزه‌ها و مجموعه‌های هنر اسلامی

در این بخش با اتکا به پژوهش‌های میدانی و کتابخانه‌ای نگارنده، در یک دههٔ اخیر و با مراجعه و بررسی برخی نمونه‌های نویافتهٔ محفوظ در موزه‌ها و مجموعه‌های خصوصی در داخل و خارج از کشور که پیش‌تر معرفی نشده‌اند و همچنین بازبینی آثار ارائه‌شده در حراج‌های هنر اسلامی در چند دههٔ اخیر، فهرست اوراق پراکندهٔ قرآن بایسنغری به شرح ذیل ارائه می‌گردد:

۱. مجموعهٔ اوراق موجود در کتابخانه و موزهٔ آستان قدس رضوی مشهد

تعداد ۵۷ برگ پشت و رو در کتابخانه و ۸ برگ پشت و رو در موزه (که در مقالات همین ویژه‌نامه نیز به تفصیل معرفی و بررسی شده‌اند).^۵

۲. موزهٔ متروپلیتن نیویورک

۶ قطعه، ۱ برگ (پشت و رو) و ۴ سطر(پشت و رو)

الف. یک برگ پشت و رو حاوی آیات ۱۰ تا ۱۷سورهٔ جاثیه

متن صفحهٔ اول، آیات ۱۰تا آغاز آیهٔ۱۴: ...وَلَا مَا اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْلِيَاءَ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ؛هَذَا هُدًى وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ لَهُمْ عَذَابٌ مِّن رَّجَرٍ أَلِيمٌ؛اللَّهُ الَّذِي سَخَّرَ لَكُمُ الْبَحْرَ لَتَجْرِيَ الْفُلُكُ فِيهِ بِأَمْرِهِ وَلِتَبْتَغُوا مِن قُلُوبِهِ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ؛وَسَخَّرَ لَكُم مَّا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا

وَجَعَلْنَا فِي ذُرِّيَّتِهِ النُّبُوَّةَ وَالْكِتَابَ وَآتَيْنَاهُ أَجْرَهُ فِي الدُّنْيَا وَإِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ؛

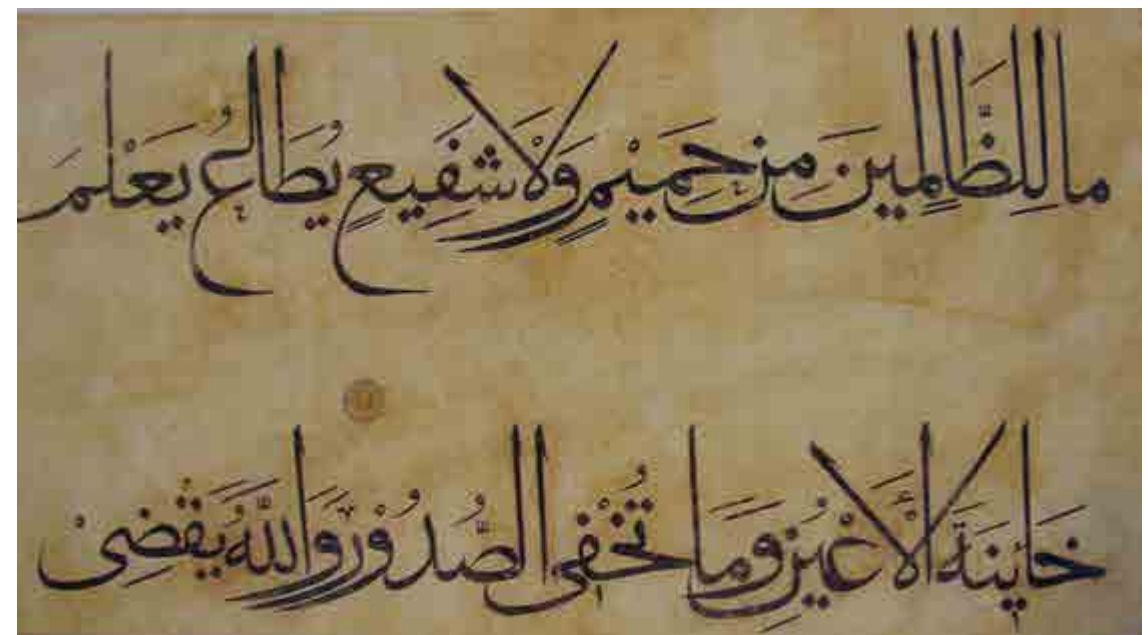
متن صفحه دوم: آیات ۲۸ و ۲۹
وَلَوْطًا إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ إِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ مَا سَبَقَكُمْ بِهَا مِنْ أَحَدٍ مِّنَ الْعَالَمِينَ؛ أَتُنْكُمُ لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ وَتَقَاطِعُونَ السَّبِيلَ وَتَأْتُونَ فِي نَادِيَكُمُ الْمُنْكَرَ فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَنْ قَالُوا ائْتِنَا بِعَذَابِ اللَّهِ إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ؛

ب. دو قطعه دو سطرى حاوى آیات ۳ تا ۸ سورة التغابن
متن صفحه اول: آیات ۳ تا ۵
...الْمَصِيرُ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَيَعْلَمُ مَا تُسْرُونَ وَمَا تُعْلِنُونَ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ؛ أَلَمْ يَأْتِكُمْ نَبَأُ الَّذِينَ ...

متن صفحه دوم: آیات ۷ و ۸
...وَرَبِّي لَتُبْعَنَّ ثُمَّ لَتَنبُوَنَّ مِمَّا عَمِلْتُمْ وَذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ؛ فَأَمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَالنُّورِ الَّذِي أَنْزَلْنَا وَاللَّهُ هُمَا تَعْمَلُونَ خَيْرٌ؛

۶. مجموعه دیوید کپنهاگ

یک قطعه دو سطرى، حاوى بخشى از آیات ۳۰ و ۳۱
سورة الروم
متن سطور: ...فَظَرَهُ اللَّهُ التِّي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ؛ مُبِينٌ إِلَيْهِ...

موزه طارق رجب كويت

۷. موزه طارق رجب كويت

يك قطعه دو سطرى، حاوى آیات ۱۸ و ۱۹ سورة غافر
متن سطور: ... مَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ وَلَا شَفِيعٍ يُطَاعُ؛ يَعْلَمُ خَائِنَةَ الْأَعْيُنِ وَمَا تُخْفِي الصُّدُورُ؛ وَاللَّهُ يَقْضِي...

۸. مؤسسه مطالعات اسماعيليه لندن

يك قطعه دو سطرى حاوى بخشى از آیات ۴۴ و ۴۵
سورة سبا
متن سطور: ...مَنْ كُتِبَ يَذْرُسُونَهَا وَمَا أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمْ قَبْلَكَ مِنْ نَذِيرٍ؛ وَكَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ ...

۹. مجموعه هنر اسلامى خليلى لندن

يك قطعه دو صفحه‌ای شامل آیات ۱ تا ۶ سورة لقمان، آیات ۴۶ تا ۵۴ سورة سبا و آیه ۱ سورة فاطر
متن صفحه اول، آیات ۱ تا ۶ سورة لقمان:
اَلَمْ تَكُنْ لآيَاتِ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ؛ هُدًى وَرَحْمَةً لِّلْمُحْسِنِينَ؛ الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ؛ أُولَئِكَ عَلَى هُدًى مِّن رَّبِّهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ؛ وَمِنَ النَّاسِ مَن يُشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ لِيُضِلَّ عَن سَبِيلِ اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ
متن صفحه دوم، آیات ۴۶ تا ۵۴ سورة سبا و سر سورة
و بسملة سورة فاطر:
عَذَابٌ شَدِيدٌ؛ قُلْ مَا سَأَلْتُكُمْ مِّنْ أَجْرٍ فَهُوَ لَكُمْ إِنْ أَجَرِيَ إِلَّا عَلَى اللَّهِ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ؛ قُلْ إِنْ رَبِّي

مؤسسه مطالعات اسماعيليه لندن

مجموعه هنر اسلامى خليلى لندن

يَقْدِفُ بِالْحَقِّ عَلَٰمُ الْغُيُوبِ؛ قُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَمَا يُبَدِّلُ الْبَاطِلُ وَمَا يُعِيدُ قُلْ اِنْ...
و آیه اول سورة فاطر:
الْحَمْدُ لِلّٰهِ فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ جَاعِلِ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا أُولِيْ أَجْنَحَةٍ مِّثْنَى وَثَلَاثَ وَرُبَاعَ يَزِيدُ فِي الْخَلْقِ مَا يَشَاءُ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

۱۰. موزه تویقای سرای استانبول

یک قطعه سه سطرى حاوى سرسوره لقمان
متن سطور: بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

۱۱. مجموعه هنرى آهوان لندن

سه قطعه دو سطرى شامل یک سرسوره مذهب و
آیه اول سورة الروم
بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ: الم:

۱۲. حراج خانه کریستیز لندن (۱۹۹۳م)

یک قطعه یک سطرى

۱۳. حراج خانه درنوت فرانسه (۱۹۹۴م)

یک قطعه دو سطرى حاوى آیات ۶۰ تا ۶۵ سورة
الرحمن
متن سطور: هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ: قَبَائِيَّ آلَاءِ رَبُّكُمْ تَكْذِبَانِ؛ وَمِنْ دُونِهِمَا جَنَّتَانِ؛ قَبَائِيَّ آلَاءِ رَبُّكُمْ...
وَهَذَا ذِكْرُ مُبَارَكٍ أَنْزَلْنَاهُ أَفَأَنْتُمْ لَهُ مُنْكَرُونَ؛ وَلَقَدْ آتَيْنَا

۱۴. حراج خانه ساتبیز لندن (۱۹۸۸م)

دو قطعه، سه سطر، حاوى آیات ۳۷ و ۳۸ سورة
الاعراف و آیه اول سورة النور، (متن آیات نا تمام و احتمالاً
برای تمرین خوشنویس بوده است).
الف. آیات ۳۷ و ۳۸ سورة الاعراف
متن سطور: ...مَنْ دُونِ اللَّهِ قَالُوا ضَلُّوا عَنَّا وَشَهِدُوا
عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَنَّهُمْ كَانُوا كَافِرِينَ؛ قَالَ ادْخُلُوا فِي أُمَمٍ قَدْ
خَلَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ...
ب. آیه اول سورة النور
متن سطر: بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ: سُورَةُ أَنْزَلْنَاهَا
وَفَرَضْنَاهَا وَأَنْزَلْنَاهَا فِيهَا آيَاتٍ...

۱۵. حراج خانه ساتبیز لندن (۱۹۹۹م)

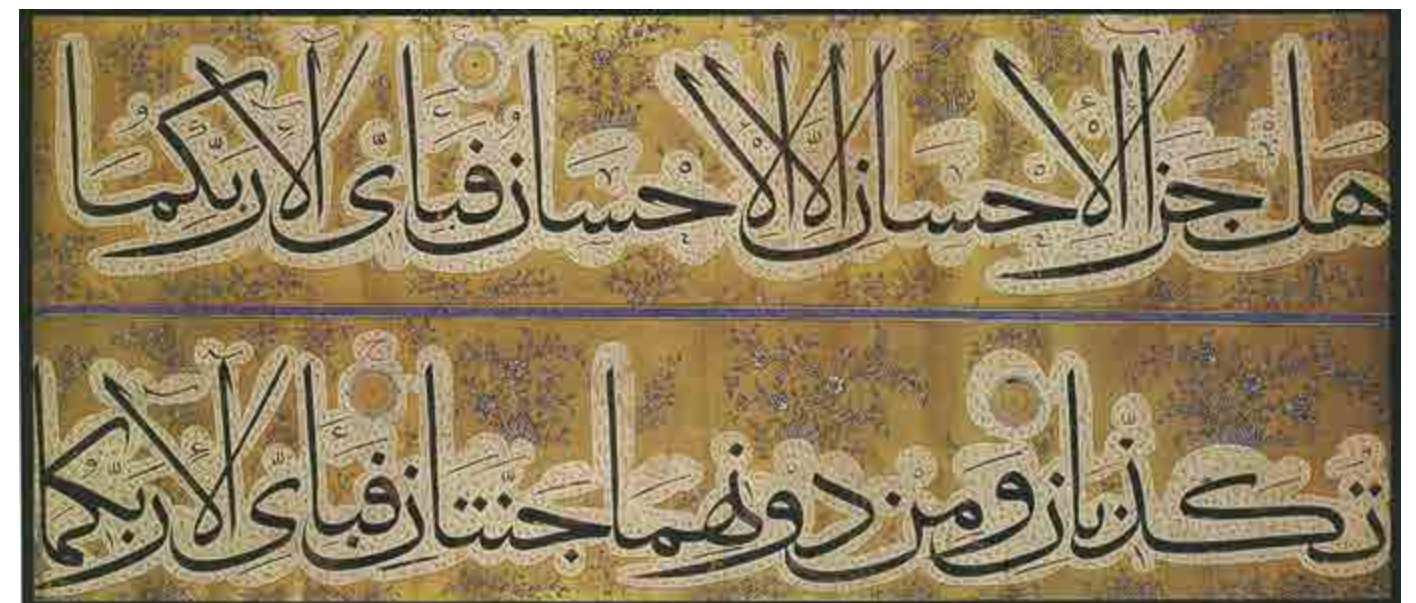
یک قطعه دو سطرى حاوى آیات ۶۰ و ۶۵ سورة
الرحمن (این قطعه در حراج خانه درنوت پاریس نیز ارائه
شده است).

۱۶. حراج خانه ساتبیز لندن (۲۰۰۰م)

یک قطعه دو سطرى

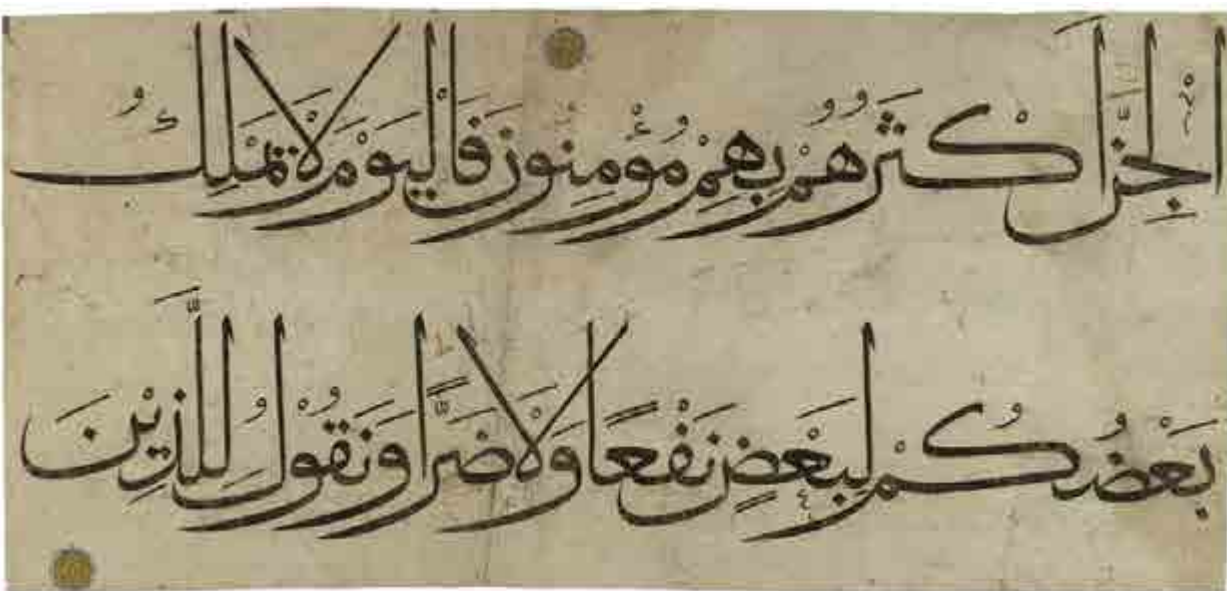
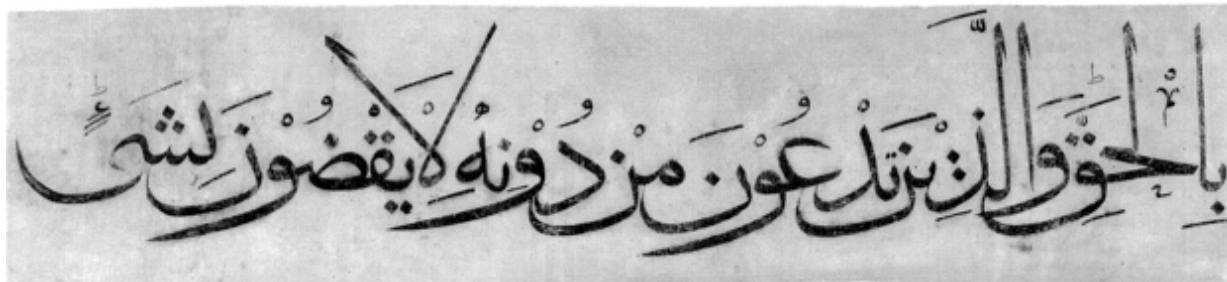
۱۷. حراج خانه ساتبیز لندن (۲۰۰۴م)

یک قطعه یک صفحه ای حاوى آیات ۴۹ تا ۵۵
سورة انبياء
متن صفحه: ...بِالْغَيْبِ وَهُمْ مِّنَ السَّاعَةِ مُشْفِقُونَ
وَهَذَا ذِكْرُ مُبَارَكٍ أَنْزَلْنَاهُ أَفَأَنْتُمْ لَهُ مُنْكَرُونَ؛ وَلَقَدْ آتَيْنَا

حراج خانه درنوت فرانسه

حراج خانه ساتبیز لندن

إِبْرَاهِيمَ رُسَدَهُ مِنْ قَبْلُ وَكُنَّا بِهِ عَالِمِينَ؛ إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ مَا هَذِهِ التَّمَاثِيلُ الَّتِي أَنْتُمْ لَهَا عَاكِفُونَ؛ قَالُوا وَجَدْنَا آبَاءَنَا لَهَا عَابِدِينَ؛ قَالَ لَقَدْ كُنْتُمْ أَنْتُمْ وَآبَاؤُكُمْ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ؛ قَالُوا أَجِئْتَنَا بِالْحَقِّ...

۱۸. حراج خانه ساتبیز لندن (۲۰۰۸م)

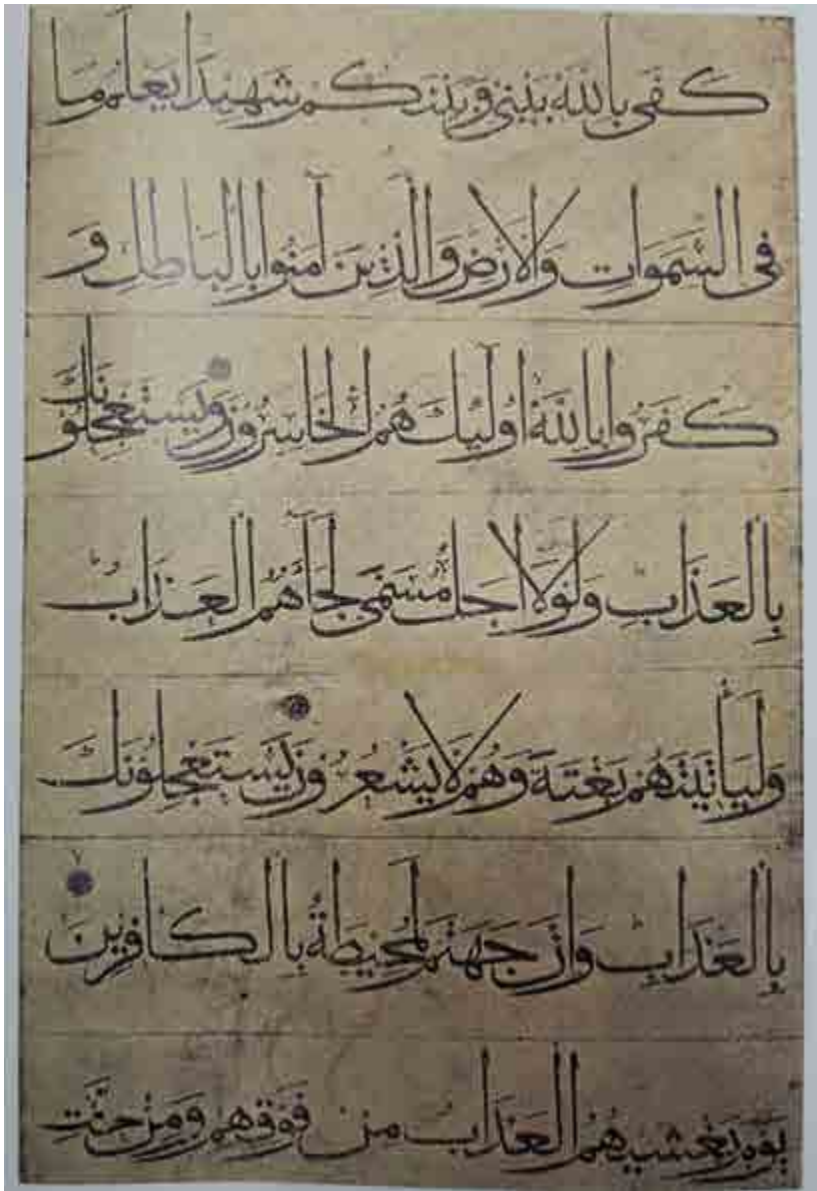
یک قطعه یک سطرى حاوى آیه ۲۰سوره غافر
متن سطر:...بِالْحَقِّ وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ لَا يَقْضُونَ
بِشَيْءٍ...

۱۹. حراج خانه ساتبیز لندن (۲۰۰۹م)

یک قطعه دو سطرى حاوى آیات ۴۱ و ۴۲ سوره سبأ
متن سطور:...الْجِنَّ أَكْثَرُهُمْ بِهِمْ مُؤْمِنُونَ؛فَالْيَوْمَ لَا يَمْلِكُ
بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ نَفْعًا وَلَا ضَرًّا وَنَقُولُ لِلَّذِينَ...

۲۰. حراج خانه بونامز (۲۰۰۳م)

یک قطعه، نیمی از یک سطر، حاوی آیه ۶ سوره الحجرات
متن سطر:...فَاسِقٍ يَنْتَبِئُ فَتَبَيَّنُوا أَنْ تُصِيبُوا...

كاخ موزه گلستان

۲۱. كاخ موزه گلستان تهران^۷

در مجموع شامل پنج صفحه
الف. سه صفحه حاوی آیات ۵۲ تا ۵۵ سوره عنكبوت
متن صفحه:...كَفَى بِاللَّهِ بَيِّنِي وَبَيِّنَكُمْ شَهِيدًا يَعْلَمُ مَا
فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالَّذِينَ آمَنُوا بِالْبَاطِلِ وَكَفَرُوا بِاللَّهِ
أُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ؛ وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ وَلَوْ لَا أَجَلٌ
مُسَمًّى لَجَاءَهُمُ الْعَذَابُ وَلَيَأْتِيَنَّهُمْ بَغْةٌ وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ؛
يَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ وَإِنْ جَهَنَّمَ لَمُحِيطَةٌ بِالْكَافِرِينَ؛يَوْمَ
يَغْشَاهُمْ الْعَذَابُ مِنْ فَوْقِهِمْ وَمِنْ تَحْتِ ...

ب. یک برگ(پشت و رو)، شامل آیات ۸ تا ۲۲ سوره
البروج و آیات ۱ و ۲ سوره طارق

متن صفحه اول: آیات ۸ تا ۱۴سوره البروج^۸
...يُؤْمِنُوا بِاللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ؛ الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ
وَالْأَرْضِ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ؛ إِنَّ الَّذِينَ فَتَنُوا الْمُؤْمِنِينَ
وَالْمُؤْمِنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَتُوبُوا فَلَهُمْ عَذَابٌ جَهَنَّمَ وَلَهُمْ عَذَابُ
الْخَرِيقِ؛ إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ جَنَّاتٌ
تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ ذَلِكَ الْفَوْزُ الْكَبِيرُ؛إِنْ بَطَشَ رَبُّكَ
لَشَدِيدٌ؛ إِنَّهُ هُوَ يُبْدِي وَيُعِيدُ؛ وَهُوَ الْغَفُورُ...

متن صفحه دوم:سوره البروج، آیات ۱۴ تا ۲۲ و سوره
الطارق، آیات ۱و۲

... الْوُدُودُ؛ذُو الْعَرْشِ الْمَجِيدُ؛ فَعَالَ لَمَّا يُرِيدُ؛ هَلْ أَتَاكَ
خَبِيرٌ الْجُنُودُ؛ فِرْعَوْنُ وَهَمُودُ؛ بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي تَكْذِيبٍ
؛ وَاللَّهُ مِنْ وَرَائِهِمْ مُحِيطٌ؛ بَلْ هُوَ قُرْآنٌ مَجِيدٌ؛ فِي لَوْحٍ
مَحْفُوظٍ؛ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ؛ وَالسَّمَاءِ وَالطَّارِقِ؛
وَمَا أَدْرَاكَ مَا الطَّارِقُ؛

ج. یک صفحه حاوی آیات ۱ تا ۱۱ سوره العلق^۹
متن صفحه:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ؛ اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي
خَلَقَ؛خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ؛ اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ؛ الَّذِي عَلَّمَ
بِالْقَلَمِ؛ عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ؛ كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنَافٍ؛
أَنْ رَأَاهُ اسْتَغْنَى؛ إِنَّ إِلَى رَبِّكَ الرُّجْعَى؛ أَرَأَيْتَ الَّذِي يَنْهَى؛
عَبْدًا إِذَا صَلَّى؛ أَرَأَيْتَ إِنْ كَانَ...

۲۲. کتابخانه و مرکز اسناد ملی ایران^{۱۰}

۱۲ قطعه، شامل ۱، ۲ و ۳ سطرى
آیات ۷ و ۸ سوره روم
متن سطور: يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِّنَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ عَنِ
الْآخِرَةِ هُمْ غَافِلُونَ؛ أُولَئِكَ يَتفَكَّرُوا فِي أَنْفُسِهِمْ مَا خَلَقَ ...
آیات ۲و۳سوره العنكبوت
متن سطور:...وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ؛ وَلَقَدْ فَتَنَّا الَّذِينَ مِنْ
قَبْلِهِمْ فَلَيَعْلَمَنَّ اللَّهُ الَّذِينَ صَدَقُوا وَلَيَعْلَمَنَّ الْكَاذِبِينَ؛
آیه ۲۱ سوره غافر

متن سطر:...فَأَخَذَهُمُ اللَّهُ بِذُنُوبِهِمْ وَمَا كَانَ لَهُمْ مِّنَ اللَّهِ
مِنَ...

۲۳. بخش اسلامى موزه ملی ایران^{۱۱}

الف. یک برگ (پشت و رو) حاوی آیات ۴ تا ۱۰سوره
العنكبوت

آیات ۴ تا ۸ سوره العنكبوت
متن صفحه اول: أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ
أَنْ يَسِيْقُونَنَا سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ؛ مَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ اللَّهِ فَإِنَّ
أَجَلَ اللَّهِ لَآتٍ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ؛ وَمَنْ جَاهَدَ فَإِنَّمَا يُجَاهِدُ
لِنَفْسِهِ إِنَّ اللَّهَ لَغَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ؛ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا
الصَّالِحَاتِ لَنُكَفِّرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَحْسَنَ الَّذِي
كَانُوا يَعْمَلُونَ؛ وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ ...

آیات ۸ تا ۱۰سوره العنكبوت
متن صفحه دوم:...حَسَنًا وَإِنْ جَاهَدَاكَ لِتُشْرِكَ بِي مَا
لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَأُنَبِّئُكُمْ بِمَا
كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ؛ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُدْخِلَنَّهُمْ
فِي الصَّالِحِينَ؛ وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ فَإِذَا أُوذِيَ فِي
اللَّهِ جَعَلَ فِتْنَةً لِلنَّاسِ كَعَذَابِ اللَّهِ وَلَئِنْ جَاءَ نَصْرٌ مِّنَ رَبِّكَ
لَيَقُولُنَّ إِنَّا كُنَّا مَعَكُمْ أَوْ لَيْسَ اللَّهُ بِأَعْلَمَ...

ب. یک قطعه سه سطرى حاوى قسمتى از آیه ۵۵
سوره غافر

متن سطور:...إِنَّ الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ بِغَيْرِ
سُلْطَانٍ أَتَاهُمْ إِنْ فِي ضُدُورِهِمْ إِلَّا كِبْرٌ مَّا هُمْ بِبَالِغِيهِ
فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ ...

۲۴. کتابخانه و موزه ملی ملک

چهار قطعه ۲ سطرى حاوى آیات ۳۳ تا ۳۸ سوره الروم
و آیات ۷۲ تا ۷۸ سوره الرحمن

الف. آیات ۳۳ تا ۳۸سوره الروم
متن سطور:...الْقُرْآنَ حَقَّهُ وَالْمُسْكِينَ وَالْإِنَّ السَّبِيلَ ذَلِكَ...
...مُنْهَمُ يَرْبُّهُمْ يُشْرِكُونَ؛ لِيَكْفُرُوا بِمَا آتَيْنَاهُمْ فَتَمَتَّعُوا
فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ؛

ب. آیات ۷۲ تا ۷۵ سوره الرحمن
متن سطور:...مُقْصُورَاتٍ فِي الْخِتَامِ؛فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا
تُكْذَّبَانِ؛لَمْ يَطْمِئْهُمْ إِنْسَ قَبْلَهُمْ وَلَا جَانٌّ؛ فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا
...
ج. آیات ۷۵ تا ۷۷ سوره الرحمن

متن سطور:... تَكْذَّبَانِ؛ مُتَكَبِّرِينَ عَلَى رَفْرَفٍ خُضِرٍ
وَعَبَقَرِيٍّ حَسَانٍ؛ فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكْذَّبَانِ؛

د. آیات ۷۶ تا ۷۸ سوره الرحمن
متن سطور:... حَسَانٍ؛ فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكْذَّبَانِ؛ تَبَارَكَ
اسْمُ رَبِّكَ ذِي الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ؛

کتابخانه ملی ایران

موزه ملی ایران

۲۵. موزه رضا عباسی تهران

دو قطعه، دو سطر شامل بخشی از آیات ۳۷ و ۲۸
سوره العنکبوت و آیات ۴۵ و ۴۶ سوره سبأ
آیات ۴۵ و ۴۶ سوره سبأ:
متن سطور: ...وَمَا بَلَغُوا مِيعَاشَ مَا آتَيْنَاهُمْ فَكَذَّبُوا
رُسُلِي فَكَتِفَ كَانَ نَكِيرٍ؛ قُلْ إِنَّمَا أُعْطِكُمْ ...

۲۷. مجموعه سید صادق خرازی تهران

یک قطعه دو سطر حاوی آیات ۵۲ تا ۵۴ سوره
الرحمن
متن سطور: فِيهِمَا مِنْ كُلِّ فَأَكْهَةٍ رُوحَانٍ؛ قِبَائِي آلاءِ
رَبِّكُمَا تُكْذِبَانِ؛ مُتَكَبِّرِينَ عَلَى فُرْشٍ بَطَانَتُهَا مِنْ إِسْتَبْرَقٍ...

۲۸. موزه خط و کتابت میرعماد در مجموعه سعدآباد

تهران
یک قطعه یک سطر حاوی آیه ۹ سوره الحجرات
متن سطور: ... افْتَتَلُوا فَأْضَلُّوا بَيْنَهُمَا فَإِنْ بَغَتْ
إِخْدَاهُمَا ...

۲۶. موزه قرآن و کتابت مسجد صاحب الامر تبریز

یک قطعه یک سطر حاوی آیه ۶ سوره لقمان
متن سطور: وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ لِيُضِلَّ
عَنْ ...

موزه رضا عباسی تهران

مجموعه سید صادق خرازی

سوره و آیات	تعداد اوراق	مجموعه و محل نگهداری
سوره الرحمن آیات ۵۲ تا ۵۴	۱ قطعه، ۲ سطر	مجموعه سید صادق خرازی تهران
سوره الحجرات آیه ۹	۱ قطعه، ۱ سطر	موزه خط و کتابت میرعماد در مجموعه سعدآباد تهران
سوره لقمان آیه ۶	۱ قطعه، ۱ سطر	موزه قرآن و کتابت مسجدصاحب‌الامر تبریز
سوره العنکبوت بخشی آیات ۳۷ و ۳۸ سوره سبأ آیات ۴۵ و ۴۶	۲ قطعه، ۲ سطر	موزه رضا عباسی تهران
سوره الروم آیات ۳۳ تا ۳۸ سوره الرحمن آیات۷۲ تا ۷۸	۴ قطعه، ۲ سطر	کتابخانه و موزه ملی ملک
سوره العنکبوت آیات ۴ تا ۱۰ سوره غافر آیه ۵۶	۱ قطعه (پشت و رو) ۲ قطعه ۳ سطر	بخش اسلامی موزه ملی ایران
سوره روم آیات ۷ و ۸ سوره العنکبوت آیات ۳و۲ سوره غافر آیه ۲۱	۱۲ قطعه، شامل ۱، ۲، ۳ سطری	کتابخانه و مرکز اسناد ملی ایران
سوره عنکبوت آیات ۵۲ تا۵۵سوره البروج آیات ۸ تا ۲۲ و سوره طارق آیات ۱ و ۲، سوره العلق آیات ۱ تا ۱۱	۵ قطعه، ۳ صفحه	کاخ موزه گلستان تهران
سوره الحجرات آیه ۶	۱ قطعه، نیمی از یک سطر	حراج‌خانه بونامز(۲۰۰۳م)
سوره سبأ آیات ۴۱ و ۴۲	۱ قطعه، ۲ سطر	حراج‌خانه ساتبیز لندن (۲۰۰۹م)
سوره غافر آیه ۲۰	۱ قطعه، ۱ سطر	حراج‌خانه ساتبیز لندن (۲۰۰۸م)
سوره انبیاء آیات ۴۹ تا ۵۵	۱ قطعه، ۱ صفحه	حراج‌خانه ساتبیز لندن (۲۰۰۴م)
سوره الرحمن آیات ۶۰ و ۶۵	۱ قطعه، ۲ سطر	حراج‌خانه ساتبیز لندن (۲۰۰۰م)
سوره الاعراف آیات ۳۷ و ۳۸ سوره النور آیه ۱	۱ قطعه، ۲ سطر	حراج‌خانه ساتبیز لندن (۱۹۹۹م)
سوره الرحمن آیات ۶۰ تا ۶۵	۱ قطعه، ۲ سطر	حراج‌خانه درثوت فرانسه (۱۹۹۴م)
یک سرسوره مذهب و آیه ۱ از سوره الروم	۱ قطعه، ۱ سطر	حراج‌خانه کریستیز لندن (۱۹۹۳م)
سرسوره مذهب، سوره لقمان	۳ قطعه، ۲ سطر	گالری آهوان لندن
سوره لقمان آیات ۱ تا ۶ و سوره سبأ آیات ۴۶ تا ۵۴ و سوره فاطر آیه ۱	۱ قطعه، ۲ صفحه	موزه توپقاپی‌سرای استانبول
سوره سبأ بخشی از آیات ۴۴ و ۴۵	۱ قطعه، ۲ سطر	مجموعه هنر اسلامی خلیلی لندن
سوره غافر آیات ۱۸ و ۱۹	۱قطعه، ۲ سطر	موسسه مطالعات اسماعیلیه لندن
سوره الروم بخشی از آیات۳۰ و ۳۱	۱قطعه، ۲ سطر	موزه طارق رجب کویت
سوره عنکبوت آیات ۲۵ تا ۲۹ سوره التغابن آیات ۳ تا ۸	۱ قطعه، برگ پشت و رو	مجموعه دیوید کپنهاگ
سوره جاثیه آیات۳تا ۹ و ۱۳تا۱۶	۱ قطعه (پشت و رو)، ۲ صفحه	مجموعه خصوصی جنوا ایتالیا
سوره جاثیه آیات ۱۰ تا ۱۷ سوره المؤمن آیات ۲۱ و ۲۲ سوره غافر آیات ۲۰ تا ۲۱ سوره القصص آیات ۷۹ تا ۸۳ سوره القصص، آیات ۸۱ تا ۸۴	۶ قطعه، ۱ برگ (پشت و رو) و ۴ سطر(پشت و رو)	موزه متروپلیتن نیویورک

نتیجه‌گیری

با توجه به یافت‌های این پژوهش، تعداد اوراق پراکندهٔ قرآن بایسنغری در مجموعه‌های ایران و جهان بیش از تعدادی است که تاکنون پژوهشگران معرفی و منتشرکرده‌اند. در همین راستا و برخلاف نظریات دیوید جیمز که باور دارد متن این مصحف تنها بر یک وجه کاغذ نوشته شده و هیچ لت دوتایی سالمی از این قرآن باقی نمانده، اوراق اصیل این قرآن پشت و رو بوده و نمونه‌های یک‌رو، بعد از زمان استنساخ نسخه دوپوسته شده و به‌خاطر ساختار کاغذ مطبّق‌اش، به‌راحتی به صفحات یک‌طرفه تبدیل شده‌اند. همچنین دربارهٔ نحوهٔ ساخت و تولید کاغذ این مصحف پژوهش‌های علمی کمی انجام گرفته، حال آنکه علاوه‌بر بررسی و مقایسهٔ سبک خوشنویسی صفحات، می‌توان با تأملی بر جنس کاغذِ این اوراق نیز اصل یا جعل بودن نمونه‌های موجود را شناسایی کرد. یکی دیگر از نکات جالب توجه در میان اوراق پراکندهٔ این مصحف نسبت به مجموعهٔ کتابخانه و موزهٔ آستان قدس مشهد، وجود آیاتی از سور اعراف، انبیاء، نور، سبا و الحجرات است.

در همین زمینه فهرست‌هایی که محققینی چون مارتین لینگز، ابوالعلاء سودآور و علی‌اصغر ثابت‌جازاری ارائه داده‌اند، اطلاعات ناقصی دربارهٔ تعداد اوراق، ترتیب آیات و شناسایی برخی نمونه‌های موجود در مجموعه‌های خصوصی و موزه‌های ایران و جهان دارند و در این گفتار سعی گردید تا این نارسایی‌ها اصلاح گردند، هرچند اطلاعات ارائه شده در این مقاله در آینده و با پیدا شدن نمونه‌هایی تازه، تکمیل‌تر خواهند شد.

پانویشت

۱. رجوع کنید به: کاوسی، ولی‌الله، تیغ و تنبور:هنر دورهٔ تیموریان به روایت متون، انتشارات فرهنگستان هنر، ۱۳۸۹.

۲. در میان مجموعه‌ها و موزه‌هایی که تاکنون موفق به انجام مرمت (با روش‌های علمی) و بازتولید کاغذ قرآن بایسنغری شده‌اند، می‌توان به موزهٔ متروپلیتن، مجموعهٔ خلیلی، کتابخانهٔ آستان قدس رضوی و کتابخانهٔ ملی ملک اشاره کرد؛ اما در میان

کل پروژه‌های مرمتی اوراق قرآن بایسنغری در جهان، بخش مرمت موزه متروپلیتن، به سرپرستی خانم یانا وان دایک (Yanna Van Dayke) بهترین و نزدیک‌ترین نتیجه را دربارهٔ بازتولید کاغذی مشابه (بافت و رنگ و چگالی) به‌دست آورد.

۳. بر اساس برخی منابع تاریخی به نظر می‌رسد نادرشاه شخصاً به سمرقند نرفته و در زمان تاج‌بخشی به پادشاه ترکستان، لطفعلی‌خان ولد علی‌بیک را به همراه بیست‌هزار سرباز برای سرکوبی طایفهٔ یوز به حوالی سمرقند فرستاده و احتمالاً وی اوراقی از این قرآن را به رسم پیشکش نزد نادرشاه به مشهد آورده و این صفحات احتمالاً پیش از مرگ نادر وارد کتابخانهٔ مشهد شده‌اند. در همین راستا نگارنده باور دارد که شاید پیش از مرگ نادر قرآن بایسنغری پاره‌پاره شده و از بین رفته بوده و تنها بخش اندکی از آن (حدود یکصد صفحه) باقی مانده بوده که همین اوراقی است که امروز در موزه‌ها و مجموعه‌های جهان پراکنده است.

۴. برای نمونه، گزارش‌هایی پراکنده از وجود سطوری از این قرآن در چند مجموعهٔ داخلی منتشر شده؛ ازجمله مجموعهٔ خانم عزت ملک، مجموعه محفوظی (که نگارنده تصویر و اطلاعات دقیقی در این دو مورد پیدا نکرد) و مجموعهٔ آقای میرزامحمدفیض‌مجتهدقمی در شهر قم که در قالب حکایتی در کتاب هزار یک حکایت قرآنی، اما صحت آن قابل‌اعتماد و استناد نیست. (رجوع کنید به: محمدی، محمدحسین، هزار و یک حکایت قرآنی، نیلوفرانه،۱۳۹۳، حکایت ۹۹۴). ۵. خوشبختانه مجموعه اوراق قرآن بایسنغری موجود در کتابخانه و موزهٔ مشهد، اخیراً و برای نخستین بار توسط مؤسسهٔ آفرینش‌های هنری آستان قدس رضوی منتشر گردیده و به همین مناسبت نیز کتابچه (وجیزه)ای شامل چند مقالهٔ ارزشمند دربارهٔ این مصحف منتشر گردیده است. (برای مطالعهٔ بیشتر رجوع کنید به: فدائیان، مجید و دیگران، برگ‌هایی از قرآن کریم به خط بایسنغمیرزا، مجموعهٔ مقالات، مشهد: مؤسسهٔ آفرینش‌های هنری آستان قدس رضوی، ۱۳۹۴)

۶. این قطعات، در مجموعهٔ دکتر بیانی وجود داشته‌اند و به‌ظاهر، تصاویر این اوراق در کاتالوگی در سال ۱۹۸۴م منتشر گردیده که متأسفانه با وجود پیگیری‌های فراوان نگارنده، تصاویر مدّنظر یافت نشدند، هرچند این احتمال وجود دارد که سطور

مذکور، بعدها به موزه متروپلیتن فروخته شده و اکنون در میان اوراق موجود در این موزه باشند.

۷. لازم به یادآوری است، در فهرست کتابخانه کاخ گلستان که خانم بدری آتابای در سال ۱۳۵۱ منتشر کرد، ذیل عنوان قرآن شماره ۲۲۱، تعداد قطعات قرآن بایسنغر ۴، عدد با شماره ثبت‌های ۹۸۲۷، ۹۸۲۸، ۹۸۲۶ و ۹۸۲۵ ذکر شده است.

۸. این دو صفحه به احتمال به همراه دیگر اوراق قرآن بایسنغر در سفر ناصرالدین‌شاه به قوچان، پس از زلزله سال ۱۳۱۳ و به فرمان وی به تهران و کاخ گلستان انتقال یافته‌اند.

۹. گویا این صفحه در گذشته در اختیار کتابخانه ملی بوده و در همین راستا نیز نامه‌ای به کتابخانه ملی فرستاده شده با مضمون درخواستی از طرف کتابخانه آستان قدس مشهد مبنی بر انتقال آن به مشهد، که به دلیلی نامعلوم هیچ‌گاه این مبادله انجام نشده و بعدها این صفحه به کتابخانه سلطنتی کاخ گلستان فرستاده شده و سال‌هاست که این اثر در کنار چهار صفحه دیگر در آرشیو کتابخانه کاخ گلستان نگهداری می‌شود.

۱۰. در میان قطعات معرفی شده در آرشیو کتابخانه ملی ایران، نگارنده تنها موفق به بررسی و انتشار ۳ قطعه شد، حال آنکه تعداد قطعات در بسیاری منابع ۱۲ قطعه ذکر شده که نیاز به بررسی‌های بیشتری دارد.

۱۱. در بخش اسلامی موزه ملی ایران علاوه بر یک برگ پشت و رو و یک قطعه سه سطری (با پوشش روغنی) که در سالن موزه به نمایش گذاشته شده‌اند، یک قطعه سه سطری دیگر نیز وجود دارد که درحال حاضر در مخزن موزه نگهداری می‌شود.

۱۲. در سطر مذکور کاتب به جای واژه «لهو» به اشتباه «اهوا» نوشته است.

منابع

۱. آتابای، بدری، *فهرست قرآن‌های خطی کتابخانه سلطنتی، تهران: کاخ گلستان، ۱۳۵۱.*

۲. افروند، قدیر، *گلچینی از قرآن‌های خطی موزه دوران اسلامی، تهران: موزه ملی ایران، ۱۳۷۵.*

۳. حبیبی، عبدالحی، *هنر عهد تیموریان و متفرعات آن، کابل: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۵.*

۴. شاکری، رمضانعلی، *اترک‌نامه تاریخ جامع قوچان، تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۱.*

۵. شایسته‌فر، مهناز، «کتابت و تذهیب قرآن‌های تیموری در مجموعه‌های داخل و خارج»، فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، ش ۱۰، ۱۳۸۸، صص ۱۲۰-۹۹.

۶. عابدین‌پور، وحید و دیگران، «جایگاه خوشنویسی و خوشنویسان در جامعه عصر تیموری»، مطالعات اسلامی: تاریخ و فرهنگ، سال ۴۲، ش ۸۴، ۱۳۸۹، صص ۱۴۱-۱۷۰.

۷. گلچین‌معانی، احمد (۱۳۴۷) *گنجینه قرآن آستان قدس رضوی*، مشهد، ۱۳۴۷.

8-Blair, Sheila S. (2006) *Islamic Calligraphy*, Edinburgh University Press, pp. 265-266.

9-Haldane, D. (2007) “Arts of the Celestial Pen: Qur’ans from the Library of the Institute of Ismaili Studies”, in: *Word of God , Art of Man* , ed.: Fahmida Suleman, Oxford University Press, pp. 56-58.

10-Gray, B.(1979) *The Arts of the Book in Central Asia*, Paris and London, p. 11, pl. 2.

11-James, D. (1988) *Qur’ans of the Mamluks*, Alexandria Press and Thames & Hudson.

12-James, D. (1992) *After Timur; The Nasser D. Khalili Collection of Islamic Art*, Vol III, The Nour Foundation, Azimuth Editions & Oxford University Press, pp.18-23.

13-Soudavar, A. (1992) *Arts of the Persian Courts; Selections from the Art and History Trust Collection* , Rizzoli, NewYork.

14-Lentz, T. & Lowry, G. (1989) *Timur and the Princely Vision*, Washington D.C.

15-The Arts of Islam (1976), *Exhibition Catalogue*, The Hayward Gallery, London, no. 558.

منابع اینترنتی

Ahuan Gallery / www.ahuan.co.uk

Metropolitan Museum of Art / www.metmuseum.com

مقدمه

تاریخ‌نگار برای اینکه بتواند با نگاهی ژرف‌تر تاریخی بنویسد که به تاریخ درجه اول، نزدیک باشد باید همه‌مدارک ممکن را واریسی کند تا شاید سرخی از رویدادهای گذشته بیابد و با کنار هم نهادن‌شان روایتی برمبنای عقل و منطق عرضه کند که بیشترین انطباق با عینیت تاریخی داشته باشد. چگونگی تولید و سرگذشت قرآن بایسنغری از پدیده‌های مبهم تاریخ کتابت و کتاب‌آرایی جهان اسلام است که به‌رغم اهمیتش، اطلاعات بسیار ناچیزی از آن در دست است. به سبب پراکندگی برگ‌های این قرآن و نبود سندی که از کاتب و محل کتابت و حتی زمانِ حدودی تولیدش اطلاع دهد، تاکنون فرضیاتی متفاوت درباره‌آن عرضه شده است. حتی وضع برگ‌های آن از زمان وقف چند برگ اولیه بر حرم امام رضا(ع) و سپس انتقال باقی‌مانده‌برگ‌ها از بقعهٔ امام‌زاده ابراهیم قوچان به این مجموعه نیز تا حدودی نامشخص و مبهم است. با این حال در مرکز اسناد آستان قدس رضوی چند سند درباره‌این اثر در دست است که تا حدودی اطلاعاتی درباره‌آن به دست می‌دهد. این مقاله به بررسی این اسناد اختصاص دارد و کوشش بر این است با تفسیر اسناد، اطلاعات تازه‌ای درباره‌آن به‌دست آید.

تعداد و موضوع اسناد

در مرکز اسناد آستان قدس رضوی هشت سند نگهداری می‌شود که سه سند مستقیماً درباره‌قرآن بایسنغری است و پنج سند مربوط است به اموری دیگر که در حاشیه یا برخی صفحات آن‌ها از قرآن بایسنغری سخن رفته است. در حال حاضر بررسی هفت سند میسر بوده که متن شش سند در دست است؛ دو سند مربوط به عصر قاجار که به پرداخت دستمزد کسرنویس و صحاف اختصاص دارد، یک سند که به انتقال برگ‌های موجود در بقعهٔ امام‌زاده ابراهیم به آستان قدس جهت مرمت و نگهداری صحیح دلالت دارد، یک سند به مرمت قرآن‌های کتابخانه از جمله قرآن بایسنغری متعلق است، یک سند دربارهٔ پرداخت دستمزد موزه‌آرایی جهت نصب اوراق قرآن بایسنغری، یک سند مکاتبه‌ای است میان خزانه‌داری کل و کتابخانهٔ آستان قدس در باب یک برگ وصولی از یک تجارت‌خانه جهت صدور جواز و سند آخر که به تهیهٔ قاب جهت نصب پنج برگ در موزه‌قرآن اختصاص دارد.

سند شمارهٔ ۲۹۰۴۵/۱۰

این سند، اوراق وصول پرداخت مواجب آستان قدس رضوی در ذی‌الحجه سال ۱۲۷۷ق است که برگ دهمش به قرآن بایسنغری اختصاص دارد. متن سند چنین است: «برات صادر شد/... مبلغ دو تومان رایج خزانه عامره‌اشرفی حسب الالتفات/ سرکار بندگان عالی دام اجلاله المتعالی واصل و عاید عالیحضرت ملا رجبعلی خادم آستانه مقدسه گردید/ و کان ذلک تحریرا فی شهر ذی‌الحجه‌الحرام ۱۲۷۷» در پایین ضرب مهری با سجع «رجبعلی».

در گوشهٔ بالای سند به صورت مورّب به قلم خفی نوشته‌اند: «بجهه نوشتن لوحی از سطور پنج ورق قرآن به خط بایسنغر [...]» که خوب نوشته است [.../.../.../...]

متن اصلی سند اطلاع‌چندانی درباره‌قرآن به دست نمی‌دهد اما توشیح سند به‌رغم اختصار، بسیار مفید است چرا که اولاً ارتباط متن را با قرآن بایسنغری روشن می‌کند و از این طریق می‌توان دریافت ملارجب‌علی این مبلغ را بابت کسرنویسی یک لوح از قرآن بایسنغری در حین مرمت دریافت کرده و ثانیاً مشخص می‌شود این مبلغ جهت کتابت بخش ناقص متن یک یا چند برگ از برگ‌های قرآن بایسنغری است و این بدان معناست که برخی از سطور این قرآن بازنویسی شده است. گواهی نویسندهٔ سند بر کیفیت خوب کتابت بدان معناست که تشخیص خط نونویس از خط اصلی احتمالاً نمی‌تواند آسان باشد. همچنین از این توشیح درمی‌یابیم در آن زمان صرفاً پنج ورق از قرآن بایسنغری در کتابخانهٔ آستان قدس رضوی نگهداری می‌شده است. در میان پنج برگ قدیمی قرآن بایسنغری، برگی متعلق به آیات پایانی سورةالمطففین و آیات آغازین سورةالانشقاق موجود است که بخشی از سطور بالای این دو صفحه نونویس می‌نماید، همچنین بخشی از سرسوره نیز نوساز و نونویس است. ازاین‌رو گمان می‌رود این سند با این برگ مرتبط باشد. گفتنی است برگ‌ها و رقع‌های متعدد دیگری نیز در مجموعهٔ کنونی آستان قدس مرمت و بازنویسی شده که پیش‌تر در بقعهٔ امام‌زاده ابراهیم بوده است. دلیل ارتباط این صفحهٔ خاص با سند مذکور وجود ضرب مهرها و عرض دیده‌های عصر قاجار است که نشان می‌دهد این برگ به مجموعهٔ قدیمی آستان قدس متعلق بوده است. دربارهٔ رجب‌علی، کسری‌نویس این قرآن، اطلاعی در

اسناد مرتبط با قرآن بایسنغری

در مرکز اسناد آستان قدس رضوی

ترکس سیویه*

چکیده

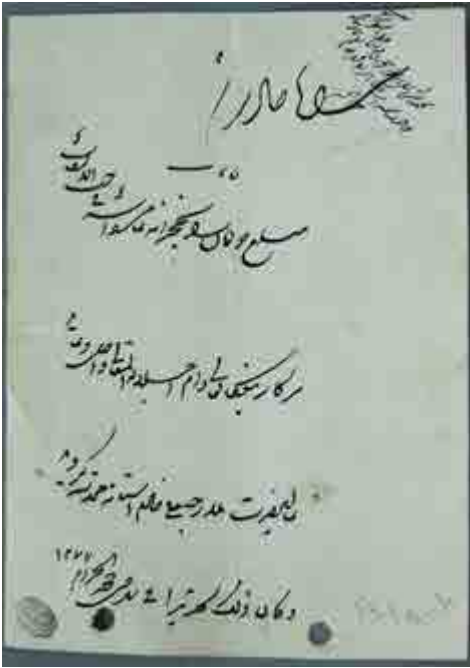
از قرآن بزرگ آستان قدس که به‌اشتباه به بایسنغر نسبت داده شده، تنها شماری برگ پراکنده باقی مانده و هیچ برگی از آغاز و انجام نسخه که دربردارندهٔ اطلاعاتی دربارهٔکاتب یا زمان دقیق کتابتش باشد به‌جا نمانده است. از این‌رو محققان برای آگاهی از سرگذشت این قرآن ناچارند بر مدارک و شواهد فرعی تکیه کنند. بخشی از مدارک مربوط به این قرآن، اسنادی است که به برگ‌های محفوظ در آستان‌قدس‌رضوی اختصاص دارد. برخی شواهد گواه انتقال یک یا چند برگ از این قرآن به مجموعهٔ آستان قدس رضوی در سال‌های پایانی سدهٔدوازدهم است، با این حال به جز یک ضرب مهر بر یکی از برگ‌ها، سند دیگری در این زمینه در دست نداریم. اسناد کنونی مربوط به عصر قاجار و پهلوی است و موضوع‌شان مرمت برگ‌ها، انتقال برگ‌های باقی‌مانده از بقعهٔ امام‌زاده ابراهیم جهت مرمت و نگهداری و تهیهٔ قاب برای برگ‌های محفوظ در موزه است. یک نمونه نیز به مکاتباتی میان خزانه‌داری کل سابق با کتابخانهٔ آستان قدس رضوی دربارهٔ یک برگ تازه‌یاب در این مجموعه مربوط است. این مقاله به بررسی محتوای این اسناد اختصاص داده شده است.

* کارشناس صنایع دستی

narges_sibuyeh@yahoo.com

دست نیست تنها می‌توان حدس زد او همان رجب‌علی، زرگرباشی آستان قدس رضوی، در همین سال‌ها باشد، کسی که کتیبه‌های ثلث و نستعلیق صحن جدید را در سال‌های ۱۲۸۲ و ۱۲۹۵ق کتابت کرد و ناظر اجرای طلاکاری ایوان طلای ناصری نیز بود. از او چند کتیبهٔ مهم به‌جا مانده که برخی از آنها عبارت است از کتیبهٔ حاشیهٔ ایوان شمالی صحن جدید به قلم ثلث، کتیبهٔ کمرکش همان ایوان حاوی قصیده‌ای از میرزا سعید مؤمن‌الملک، به قلم نستعلیق و دو کتیبهٔ مرتبط به هم در بغل‌کش ایوان طلای ناصری در صحن جدید.^۱ از او آثار زرگری بسیاری نیز در حرم امام رضا(ع) به‌جا مانده است.^۲

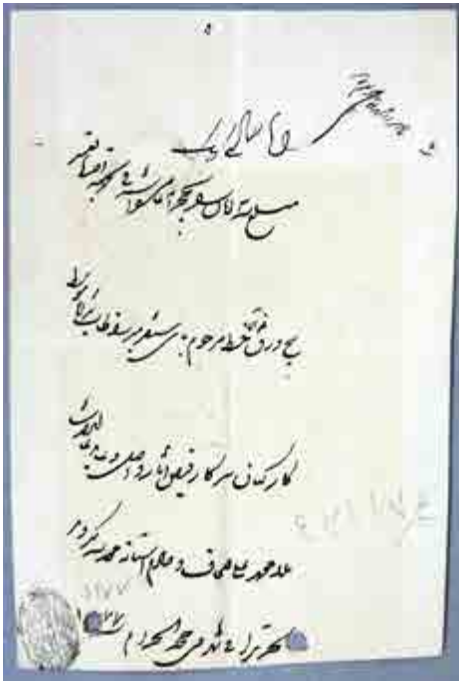
تصویر ۱. سند شمارهٔ ۱۰/۲۹۰۴۵ مربوط به کسری‌نویسی قرآن بایسنغری، ۱۲۷۷ق.

سند شمارهٔ ۴۳۱۱۷/۰۰۰۴

این سند نیز مانند نمونهٔ قبل، قبض وصول وجوهات کارکنان آستان قدس است که برگ چهارم‌ش به قرآن بایسنغری اختصاص دارد. به‌موجب این سند سه تومان رایج خزانه به ملامحمدعلی صحاف جهت تعمیر پنج ورق قرآن بایسنغری پرداخت شده است. (تصویر ۲) متن

سند به این شرح است:

«برات صادر شد ... / مبلغ سه تومان رایج خزانه‌عامرهٔ اشرفی بجهه تعمیر پنج ورق قرآن خط مرحوم بایسنغر میرزا طاب ثراه بتوسط/ کارکنان سرکار فیض آثار واصل و عاید عالیحضرت/ ملا محمدعلی صحاف و خادم

تصویر ۲. سند شمارهٔ ۴۳۱۱۷/۰۰۰۴ مربوط به مرمت پنج برگ از قرآن بایسنغری، ۱۲۷۷ق.

آستانه مقدسه گردید/ تحریرا فی شهر ذی‌الحجه‌الحرام ۱۲۷۷» و در پایین سمت چپ ضرب مهری با سجع: «الم‌توکل علی الله عبده محمدعلی».

در بالا توشیحی است با این عبارت: «عالیجاه میرزا محمدعلی [...] تسلیم نماید».

این سند با سند پیشین ارتباط دارد چراکه هر دو در ذی‌الحجهٔ سال ۱۲۷۷ق تهیه شده است و نشان می‌دهد اوّل‌اً در این زمان پنج برگ قرآن مرمت اساسی شده است و ثانیاً محمدعلی صحاف با رجب‌علی در یک زمان به مرمت این برگ‌ها مبادرت ورزیدند.

مشابه اسناد اخیر، سندی دیگر به شمارهٔ ۴۶۶۶۱ مربوط به اسناد حسابداری یکم اسفند سال ۱۳۲۵ش در ۴۳ صفحه در مرکز اسناد آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود که در صفحات ۴۲ و ۴۳ آن به پرداخت دستمزد هزینه نجاری جهت آماده‌سازی موزهٔ آستان قدس برای قرار دادن اشیا از جمله برگ‌هایی از قرآن بایسنغری اختصاص دارد.

سند شمارهٔ ۶۳۱۹۲

این نمونه، سندی نسبتاً مفصل در نُه صفحه به تاریخ ۱۳۴۳ق است که به شرح انتقال برگ‌ها و رقعهِهای

آسیب دیدهٔ قرآن بایسنغری از بقعهٔ امام‌زاده ابراهیم به کتابخانهٔ آستان قدس اختصاص دارد. گویا در این سند شرح وضع نامناسب نگهداری اوراق در بقعهٔ امام‌زاده ابراهیم و شمار اوراق و رقعهِها بیان شده است امّا به سبب در دست نبودن متن آن، بیان جزییات بیشتر میسر نیست.

سند شمارهٔ ۶۳۱۹۳

در صفحهٔ هشتم این سند به تاریخ ربیع‌الاول ۱۳۴۳ق، از ضرورت عرض نسخه‌های خطی کتاب‌خانه سخن رفته که گویا برخی از این نسخ بسیار آسیب دیده است و عرض دیدشان میسر نیست. از این رو نویسندهٔ سند، میرزافضل‌الله بدایع‌نگار، از امیر لشکر شرق، جان‌محمدخان امیرعلایی، درخواست کرده که سه صحاف دیگر، افزون بر دو صحاف مشغول در کتابخانه، جهت تعمیر نسخ خطی قدیمی کتابخانه به علاوهٔ قرآن بایسنغری استخدام کنند. متن سند چنین است:

«مورخه ۱۲ شهر ربیع‌الاول ۱۳۴۳

مطابق ۱۹ برج میزان [؟] ۱۳۰

مقام منیع‌بندگان آقای امیر لشکر شرق دامت شوکتۀ عرض قرآنخانهٔ مقدسه منتهی شده است بسی پاره‌های قدیمه (۸۰۰)/ سالهٔ پیش که بطور اوراق زیارت گردیده است و باتّحال نمیتوان / عرض دید اسباب معطلی شده است و سرکار آقای دیلمی هم بیش از/ دو نفر صحاف بقرآنخانه نفرستاده‌اند- هم قرآن خط بایسنغر / معطل مانده و هم جزوات و سی‌پاره‌ها باعث تعویق عرض گردیده/ مستدعی است مقرر فرمائید اقلّاً سه نفر صحاف دیگر ضمیمه نمایند / تا لااقلّ با پنجنفر صحاف شاید بتواند عرض جزوات و قرآن خط بایسنغر را تمام نماید/ غلام دربار امامت بدایع‌نگار آستان قدس».

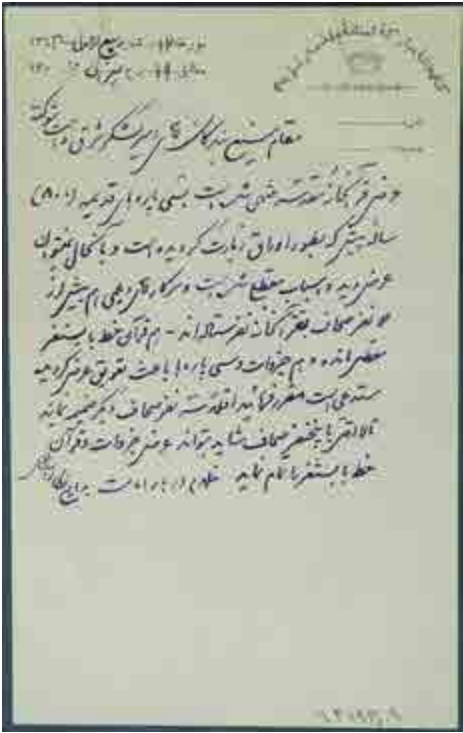
بر اساس اسناد سال ۱۲۷۷ق که کمی پیش‌تر ذکر شد می‌دانیم در سدهٔ سیزدهم پنج ورق از قرآن بایسنغر در کتابخانه بوده است. به استناد عرض دیدهای مکرر ثبت شده بر این اوراق از سال ۱۱۹۶ق، تأکید بر معطل ماندن و مشکلات قرآن بایسنغر در این سند به آن پنج برگ مربوط نیست بلکه اشاره دارد به برگه‌ها و رقعهِهایی که در آن زمان به‌تازگی از بقعهٔ امام‌زاده ابراهیم به کتابخانه رسیده امّا هنوز به صورت اوراقی منسجم که امکان احصا و واریسی داشته باشد در نیامده بوده است. این درخواست جهت تسریع در امر صحافی رقعهِهای پراکنده و سامان دادن به آن برگ‌هاست.

سند شمارهٔ ۶۴۵۸۲

این سند مربوط به مکاتبات بین خزانه‌داری کل و کتابخانهٔ آستان قدس رضوی در تاریخ ۱۳۰۶/۱۱/۱۷ و ۱۳۰۶/۱۲/۲۲ش است که به توضیح مشخصات قرآن بایسنغری اختصاص دارد. این سند شرح مشخصات تک برگي است که جهت تهیهٔ جواز خروج از کشور به خزانه‌داری کل رسیده و از این حیث اهمیت دارد که حاوی شرح دقیقی از شرایط و مشخصات این قرآن در سال ۱۳۰۶ در کتابخانهٔ آستان قدس است. از جمله اینکه درمی‌یابیم در این زمان بیست ورق از برگ‌های موجود در بقعهٔ امام‌زاده ابراهیم مرمت و وصالی شده بود. در نامهٔ نخست که از خزانه‌داری کل ارسال شده در چند بند مشخصات دقیق قرآن بایسنغری جهت تطبیق با برگ واصلهٔ خزانه‌داری، خواسته شده است. متن نامه چنین است:

«نیابت محترمه تولیت آستانه قدس حضره رضوی /

چون هرگونه کتب و نفاثس و خطوط عتیقی که تجار عتیقه فروش بخارج حمل مینمایند مطابق قوانین و نظامات به خزانه‌داری کل محاسبات ؟؟ مراجعه و در صورتیکه از اموال مسروقه دولتی یا مشاهد متبرکه نباشد جواز لازم برای عبور از سرحد صادر می‌گردد لهذا احتراماً زحمت می‌دهد:/

تصویر ۳. سند شمارهٔ ۶۳۱۹۳، درخواست

استخدام صحاف در کتابخانه جهت مرمت

قرآن‌های قدیمی و قرآن بایسنغری

یک ورق کلام الله خط منسوب به بایسنغر از تجارتخانه برای صدور جواز به خزانه‌داری کل ارسال و مظنون به سرقت از کتابخانه قدس رضوی شده است که محتاج تحقیقات از حوزهٔ آن تولیت [...] شده ایم علیهذا برای تحقیق دقیق در اینموضع اصل آیات مندرجه در صفحه و قطع صفحهٔ مزبور / که بر طبق صورت ضمیمه [۹] ملاحظه خواهند فرمود متمنی است دستور فرمایند سوالات ذیل را با کمال دقت تحقیق و جواب مرقوم دارند:/

معلوم دارند که در کتابخانهٔ مبارکه رضوی کلام‌الله خط بایسنغری یک جلد یا دو جلد و یا بیشتر است و در هر صورت در هر صفحه چند سطر کتابت شده است. اصل آیات این صفحه که ضمیمه است در هر یک از کلام‌الله‌های موجود کتابخانه مبارکه وجود دارد یا کسر است.

سرسور و اسامی سور به طلا تماماً نوشته شده یا خیر. بین‌السطور جدول مذهب دارند یا خیر. صفحات کلام‌الله اعم از یک مجلد یا بیشتر تعمیر است و وصالی از حیث کاغذ و مرکب و قلم برون از کلمات و اینگونه آثار در آنها وجود دارند یا خیر. طول و عرض کلام‌الله‌های موجود کتابخانه مبارکه را صحیحاً یقین و مرقوم دارند.

کلام‌الله‌های موجود در کتابخانه آیا یک رو تحریر یا صفحات و اوراق دو رو نوشته شده‌اند.

[صفحهٔ ۲]

و در خاتمه خزانه داری کل منتظر است جواب سوالات فوق را با هرگونه اطلاعاتی که ممکن است گماشتگان آستانهٔ/ قدس رضوی از روی کمال دقت تحقیق و سریعاً مرقوم و ارسال دارند که تکلیف ورق مذکور که برای صدور جواز آورده‌اند معلوم گردد.

خزانه دار کل»

در صفحهٔپیوست نامه آیات آغازین سورةٔعلق را به قلم ثلث کتابت کرده و در حاشیه، اندازهٔورق را ۱۳۶×۹۴ سانتی‌متر ثبت کرده‌اند. (تصویر ۴)

پاسخ تولیت وقت آستان قدس به خزانه‌داری کل به این شرح است:

«تاریخ ۲۲ اسفند ماه ۱۳۰۶/ خزانه داری کل دولت علیه ایران/

در جواب مراسله محترمه فمره..... با تقدیم تشکر از این دقت و توجه خاطر / عالی را مستحضر میدارد که در کتابخانه مبارکه آستان قدس رضوی (ع) قرآنهائیکه/

تصویر ۴. صفحهٔپیوست درخواست خزانه‌داری دربارهٔمشخصات قرآن بایسنغری، سند شمارهٔ ۶۴۵۸۲/۰۰۰۸

مسلم باشد خط میرزا بایسنغر است متعدد نیست فقط یک نمونه مسلم از کتابت میرزا / بایسنغر موجود است که آنهم ناقص میباشد و چون اوراق و اسناد آستان قدس مکرر/ دستخوش انقلاب گردیده است سابقه تاریخی آن را نمیتوان معین نمود. / آنچه از ثبت‌های سابق مسلم میشود این است که از هشتاد سال قبل تا کنون پنج / صفحه از این کلام الله در آستانه بوده است ودر پنج سال قبل آقای امیر لشکر / حسین آقاخان خزاعی ۵۲ قطعه کوچک و بزرگ از همین قرآن را در یکی از امام زاده‌های / قوچان پیدا کردند و بکتابخانه مبارکه آستان قدس فرستادند که مشغول صحافی / و ترمیم آنها هستند و ظاهرا پس از صحافی بیست صفحه شود علائم و مشخصات این / کلام اله بقرار ذیل است. کاغذ آن ترمه رنگ و آهاردار و بقدر کفایت ضخیم است.

متن آن دارای ۱٫۶۵ متر طول و ۰٫۹۶ عرض است. خط ثلث و هر صفحه دارای هفت سطر است. هر دو روی صفحه نوشته شده. در آخر آیات مبارکات فوق کلمه آخر گلی مدور

بقدر یک قطعه مسکوک پنجقرانی / نقره مذهب شده است.

اسامی سور با آب طلا نوشته شده و اطراف آن تذهیب شده است.

فاصله بین السطرين غير از سطر اول و آخر در حدود ۰٫۲۲ سانتیمتر است. سطر اوّل و آخر پنج الی شش سانتیمتر با خط حاشیه چهار طرف فاصله دارد / البته از صفحه بعلاّمات قبل‌الذکر یا قطعه از صفحه دیده می‌شود متعلق باستان قدس خواها [خواهد] بود و این بنده تصور مینماید این صفحه که در خزانه‌داری کل ارائه شده / اگر دورو و دارای همین علائم باشد جزء همین کلام‌الله است که یک سطر آنرا/ بریده‌اند زیرا عرض آن مطابق عرض اوراق موجود در کتابخانه مبارکه است/ و فقط از حیث طول بقدر یک سطر کوتاه است.

تولیت آستان قدس»

آن‌طور که از متن این نامه‌ها برمی‌آید این برگ یک سطر بریده دارد و یک روست. یک رو بودن این اوراق به این دلیل است که کاغذ قرآن بایسنغری از نوع مطبّق و دوپوسته شده است.^۲ علاوه بر این به نظر می‌رسد بعد از ارسال پاسخ مسئولان کتابخانه، انتساب این برگ به قرآن بایسنغری برای مسئولان خزانه‌داری کل مسجّل شد؛ زیرا جوازی برای صدور این برگ از ایران صادر نشد و اکنون این برگ در کتابخانهٔ کاخ گلستان نگهداری می‌شود.

سند شمارهٔ ۳۱۳۹۴

این سند به مکاتباتی جهت تهیهٔ قاب چوبی برای پنج ورق قرآن بایسنغری اختصاص دارد و به‌رغم برگ‌های فراوان، اطلاعات چندانی در بر ندارد و بیشتر حاکی از بروکراسی اداری برای انجام کاری ساده در تشکیلات وقت آستان قدس رضوی است. این مکاتبات در دوازده نامهٔ اداری میان ادارهٔکتابخانه، حسابداری، کارپردازی و نایب‌التولیه رد و بدل شده و قدیمی‌ترین نمونهٔ در دست، سواد نامه‌ای از رییس کتابخانه به قائم مقام تولیت در باب هزینهٔ تهیهٔ پنج قاب، حدود چهار هزار ریال، به تاریخ ۱۳۳۱/۲/۱۱ است. آخرین نامهٔموجود به تاریخ ۱۳۳۱/۱۲/۶ش، قبض تحویل شیشه برای قاب‌های مذکور از طرف رییس کتابخانه خطاب به ادارهٔکارپردازی است. گفتنی است شیشه جدا از قاب تهیه شده و بر اساس تاریخ این نامه‌ها روی‌هم‌رفته

حدود یک سال تهیهٔ این اقلام در دستگاه آستان قدس رضوی زمان برده است.

نتیجه

از مطالعهٔ این اسناد چند نکته برمی‌آید: نخست زمان مرمت پنج برگ اوّلیهٔ محفوظ در کتابخانهٔآستان قدس رضوی، یعنی سال ۱۲۷۷ق و کسانی که در این مرمت نقش داشته‌اند ازجمله رجب‌علی، کسری‌نویس بخش‌های مفقوده و ملامحمّدعلی صحاف. همچنین درمی‌یابیم برگ‌ها و رقعه‌های موجود در بقعهٔ امام‌زاده ابراهیم، ۵۲ قطعه، در سال ۱۳۴۳ق به کتابخانهٔآستان قدس رضوی رسیده و در همین سال جهت مرمت و عرض دید آنها چند صحاف استخدام شده‌اند. دیگر اینکه در سال ۱۳۰۶ش بیست ورق از برگ‌های موجود در بقعهٔ امام‌زاده ابراهیم مرمت شده و مشخصات آنها در نامه‌ای به اطلاع خزانه‌داری کل رسیده است. این گزارش سبب ممانعت از خروج یکی از برگ‌های این قرآن به خارج از کشور شد. در سال ۱۳۳۱ش نیز قاب‌هایی جهت نصب پنج ورق از قرآن بایسنغری در موزه تهیه شد که این بدان معناست از همین سال، این پنج ورق در موزه به معرض تماشا درآمد.

پانویشت

۱ . عزیز الله عطاردی، *تاریخ آستان قدس رضوی*، مشهد: عطارد، ۱۳۷۱، ص؟

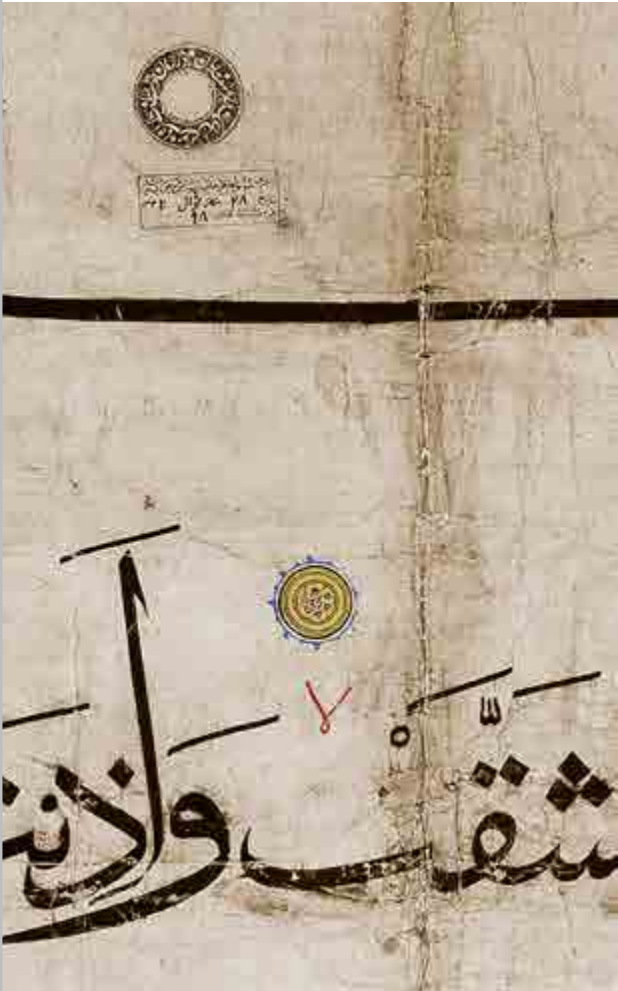
۲ . رضا نقدی، زرگری در آستانه، *دایره‌المعارف آستان قدس رضوی*، مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی، ۱۳۹۳، ص۵۲۰

منابع

۱. صحراگرد، مهدی، «سرگذشت قرآن بایسنغری»، *وجیزهٔقرآن بایسنغری*، مشهد: مؤسسهٔ آفرینش‌های هنری آستان قدس رضوی،۱۳۹۴.

۲. عطاردی، عزیز الله، *تاریخ آستان قدس رضوی*، مشهد: عطارد، ۱۳۷۱.

۳. نقدی، رضا، «زرگری در آستانه»، *دایره‌المعارف آستان قدس رضوی*، مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی، ۱۳۹۳.

چگونگی وار سی پنج برگ وقفی قرآن بایسنغری

در کتابخانهٔ آستان قدس رضوی

به استناد مهرها و عرض دیدها

مهدی صحراگرد*، مریم شهریاری**

چکیده

بر پنج برگ از قرآن بایسنغری مهرها و عرض دیدهایی است که به استناد کهن‌ترین‌شان این پنج برگ دست‌کم از سال ۱۱۹۶ق در این مجموعه موجود بوده است. این نکته نشان می‌دهد این برگ‌ها پیش از انتقال برگ‌های بقعهٔ امام‌زاده ابراهیم، مستقیماً بر حرم امام رضا(ع) وقف شده و دست‌کم پس از انتقال‌شان از سمرقند به خراسان سرگذشتی متفاوت داشته‌اند. بررسی مهرها و عرض‌های ثبت شده بر این برگ‌ها نشان می‌دهد در کتابخانهٔ آستان قدس رضوی دو روش برای واریسی نسخه‌ها رایج بوده است: نخست واریسی درونی کتابخانه که اغلب بدون ضرب مهر رسمی است، دو دیگر واریسی رسمی و فهرست‌برداری نسخه‌ها که با حضور متولی یا نمایندهٔ‌او انجام می‌شده است. علاوه بر این، سه گونه مهر در این میان به‌کار رفته که عبارت است از مهر مخصوص متولی، مهر مربوط به واریسی غیررسمی کتابخانه و مهر وقف. فرم مهرهای ضرب‌شده بر این پنج برگ نیز بسیار متنوع است و سیر تحول روشنی از سنت حکاکی و مهرکنی مشهد در عصر قاجار را نشان می‌دهد.

* . گروه معماری، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران.

M.Sahragard@Mshdiau.ac.ir

چکیده

بر پنج برگ از قرآن بایسنغری مهرها و عرض دیدهایی است که به استناد کهن‌ترین‌شان این پنج برگ دست‌کم از سال ۱۱۹۶ق در این مجموعه موجود بوده است. این نکته نشان می‌دهد این برگ‌ها پیش از انتقال برگ‌های بقعهٔ امام‌زاده ابراهیم، مستقیماً بر حرم امام رضا(ع) وقف شده و دست‌کم پس از انتقال‌شان از سمرقند به خراسان سرگذشتی متفاوت داشته‌اند. بررسی مهرها و عرض‌های ثبت شده بر این برگ‌ها نشان می‌دهد در کتابخانهٔ آستان قدس رضوی دو روش برای واریسی نسخه‌ها رایج بوده است: نخست واریسی درونی کتابخانه که اغلب بدون ضرب مهر رسمی است، دو دیگر واریسی رسمی و فهرست‌برداری نسخه‌ها که با حضور متولی یا نمایندهٔ‌او انجام می‌شده است. علاوه بر این، سه گونه مهر در این میان به‌کار رفته که عبارت است از مهر مخصوص متولی، مهر مربوط به واریسی غیررسمی کتابخانه و مهر وقف. فرم مهرهای ضرب‌شده بر این پنج برگ نیز بسیار متنوع است و سیر تحول روشنی از سنت حکاکی و مهرکنی مشهد در عصر قاجار را نشان می‌دهد.

مقدمه

بر پنج برگ از برگ‌های قرآن بایسنغری محفوظ در کتابخانه و گنجینهٔ قرآن آستان قدس رضوی ضرب مهر و عرض‌هایی وجود دارد که بخشی از سرگذشت این قرآن را برملا می‌کند. «عرض» یادداشتی است بر روی برگ نخست یا پایانی نسخه‌های خطی که بر تعلق آن نسخه به یکی از کتابخانه‌های پادشاهی، دستگاه یا آستانهٔ خانقاهی یا مذهبی در زمان نگارش آن یادداشت دلالت می‌کند. عرض گویای آن است که در تاریخ نگارش یادداشت، نسخهٔ مذکور تفتیش، بازدید و ثبت و ضبط شده است.^۱ غالباً در زیر عبارت عرض، ضرب مهری است که مؤید درستی عرض و نیز نشان ویژهٔ عارض است. در تشکیلات آستان قدس رضوی غالباً مسئول کتابخانه به‌همراه تولیت یا نمایندهٔ تولیت به مناسبت‌هایی خاص یا طبق برنامه‌ای مشخص نسخه‌های نفیس کتابخانه را واریسی می‌کردند و با عرض‌نگاری بر برگ پایانی نسخه، آنها را در فهرست ضبط کرده یا با فهرست‌های پیشین مطابقت می‌دادند.

درج عرض و ضرب مهر بر این برگ‌ها گویای این واقعیت است که این پنج برگ پیش از انتقال برگ‌های موجود در بقعهٔ امام‌زاده ابراهیم به کتابخانهٔ آستان قدس بر این مجموعه وقف شده است. از این‌رو سرگذشت این پنج برگ دست‌کم پس از تصرف سمرقند در عصر

نادرشاه متفاوت از ۵۲ برگ مجموعهٔ آستان قدس رضوی است. علاوه‌براین مهرهای این پنج برگ متعلق به متولیان مختلف این مجموعه است و می‌تواند اطلاعاتی از آنان و آداب و قواعد عرض دید و ضرب مهر بر نسخ این مجموعه به‌دست دهد. این نوشتار به بررسی مهرها و عرض‌های درج شده بر این پنج برگ اختصاص دارد.

بررسی مهرها و عرض‌ها

آغاز سنت عرض نسخ در ایران مشخص نیست اما این اصطلاح از سدهٔ ششم، عصر سلجوقیان، در ایران برقرار بوده است.^۲ به‌طورکلی زمان بازبینی نسخه‌های یک کتابخانه معمولاً هنگام تبدیل مالک نسخه (اعم از وراثت و نظایر آن)، تبدیل حکومت و تبدیل صاحب جمعی و تحویل‌داری نسخ کتابخانه‌ها انجام می‌شد.^۳ واریسی نسخه‌های وقفی به هدف حفظ و نظارت بر آنها اهمیت بیشتری داشت از این‌رو ضرب مهر وقف یا کتابت واژهٔ وقف بر صفحات نسخه‌های وقفی نوعی عرض به شمار می‌رود که از به حیطة وقف درآمدن نسخه حکایت می‌کند. دیگر یادداشت‌ها مربوط است به بازبینی‌ها و سیاهه‌برداری دفعات بعد.^۴ در این صورت کهن‌ترین عرض نسخه‌های آستان قدس رضوی مهری است بازوبندی با سجع «وقف کتابخانهٔ روضهٔ مقدسه رضیه رضویه ۹۷۲» که در قرآن‌های شمارهٔ ۳۱۴، ۴۰۶، ۶۹۱، ۸۶۶ ضرب شده است.^۵ (تصویر ۱) همچنین کهن‌ترین یادداشت عرض به سال ۱۰۵۸ق همراه با ضرب مهری با سجع «وقف روضه مقدسه رضیه رضویه ۱۰۳۲» آمده است.^۶ (تصویر ۲)

برگ‌های پراکندهٔ قرآن بایسنغری که مهر و عرض دارد پنج ورق است که مشخص نیست تمام آنها را در یک زمان بر کتابخانه وقف کرده‌اند یا به‌تدریج گرد هم آمده است. آنچه مسلم است این برگ‌ها به‌رغم پراکندگی و تعداد اندک به‌مانند نسخه‌ها دارای عرض و مهر وقف است. گویا بدین منظور این برگ‌ها را شماره‌گذاری کرده بودند؛ زیرا بر حاشیهٔ بالای سه برگ عبارت «ورق اول»، «ورق دوم» و «ورق پنجم» به قلم شکستهٔ خفی کتابت شده است. دو برگ دیگر شماره ندارد که ممکن است در مرمت‌ها، احتمالاً مرمت سال ۱۲۷۴ق، در زیر قطعات وصالی پنهان شده باشد. اکثر تواریخ و عرض‌ها بر «ورق پنجم» درج شده و این امر مطابق سنتی است که در عرض نسخه‌های کامل رواج دارد، یعنی درج عرض و مهر بر صفحهٔ آغاز و پایان نسخه. در اینجا ورق پنجم به منزلهٔ صفحهٔ آخر نسخه تلقی شده است. با این حال ترتیب ورق‌ها مطابق متن

تصویر ۱. قدیمی‌ترین مهر وقف کتابخانهٔ آستان قدس رضوی، مأخذ تصویر: اسماعیل پور، همان، ص ۹۸.

تصویر ۲. قدیمی‌ترین یادداشت عرض در نسخ آستان قدس رضوی به تاریخ ۱۰۵۸.

قرآن نیست به طوری که متن پشت و روی ورق اوّل، پایان سورة المطففین و آغاز سورة الانشقاق، مربوط به جزء سی‌ام است و دیگر برگ‌ها مربوط به جزء های دیگر. گفتنی است مهرها و عرض‌ها عموماً در دو جهت مختلف کتابت و ضرب شده‌اند: یکی در جهت موازی با صفحه کتاب و دیگر با زاویه حدود ۴۵ درجه در جهت گوشه‌راست بالا. (تصویر۳)

کهن‌ترین «عرض» بر پشت ورق پنجم درج شده است: «بتاریخ شهر ربیع الاول سنه ۱۱۹۶ داخل عرض شد». (تصویر۴) به اعتقاد برخی کتاب‌داران عموماً این عبارت زمانی نوشته می‌شد که نسخه برای نخستین بار به رویت تولیت برسد. در مراحل بعدی عرض معمولاً عبارت «زیارت شد» برای قرآن و «دیده شد» و «ملاحظه شد» و «بازدید شد» برای دیگر نسخ به‌کار می‌رود.^۷ اما در قرآن بایسنغری این قاعده رعایت نشده و بر پشت همین برگ در دو موضع داخل عرض شدن آن

تصویر ۳. محل درج عرض و ضرب مهرها و جهت قرارگیری شان در روی ورق پنجم در تصویر نشان داده شده است. دو قاب قرمز عرض‌های بدون مهر است.

تصویر ۴. مهر و عرض در قرآن بایسنغری به تاریخ ۱۱۹۶ق.

در تاریخ رمضان ۱۲۷۴ق و ذیقعه ۱۲۷۵ق بیان شده است.^۸ ازاین‌رو به‌رغم نظر محققان قاعده‌یکسانی در به‌کار بردن عبارات «داخل عرض شد» و «زیارت شد» نبوده و درج عبارت «داخل عرض شد» قرآن بایسنغری را نمی‌توان سند قطعی جهت تعیین زمان دقیق ورود این برگ‌ها به کتابخانه تلقی کرد.

در زیر عرض سال ۱۱۹۶، کهن‌ترین عرض این برگ‌ها، ضرب مهری مربع و مطموس و آسیب‌دیده وجود دارد، با این حال سجع آن چنین خوانده می‌شود: «و افوض امری الی الله/ شهاب‌الدین‌بن‌علی‌العلوی» (تصویر۵) گویا شهاب‌الدین‌علوی وزیر خراسان در عصر شاهرخ افشار بوده و ضرب مهرش در برخی اسناد این دوره مانند سند حکم شاهرخ افشار مبنی بر تفویض مناصب صدر و شیخ‌الاسلامی برای میرزا حسین‌علی صدرالممالک دیده می‌شود.^۹ همین دست‌خط به تاریخ ۱۱۹۶ق در عرض دید نسخه‌های دیگر کتابخانه درج شده است از جمله در قرآن عبدالله طباط (ش ۱۵۰). با توجه به اینکه قرآن عبدالله طباط از سال ۱۰۴۰ق بر حرم و به نیت قرائت در گنبدخانه مبارکه وقف شده بود، داخل عرض شدن آن در سال ۱۱۹۶ق حاکی از انتقال آن به کتابخانه و اهتمام تولیت وقت در حفظ نسخه‌های نفیس، علی‌رغم هدف واقف، بوده است.

مهر ضرب شده در زیر این عرض دید، مستطیل‌شکل است اما به سبب ضرب نادرست یا گذر زمان متن آن ناخواناست. ضرب این مهر در قرآن‌های دیگر نیز چنین وضعی دارد. آنچه مشخص است ترکیب خط این مهر نستعلیق دو طبقه است که با «ی» کشیده‌بلند به دو بخش تقسیم شده و دو طرفش دوایر «ی» و «ن» تعادل و تقارنی دیدنی پدید آورده است. این ترکیب‌بندی که در مهرهای دیگر این عصر رایج است در عصر قاجار تنوع و تکامل بیشتری یافت.^{۱۰} همچنین شباهت چشمگیری میان ترکیب این مهر و کتیبه‌های نستعلیق این عصر وجوددارد و علت این شباهت بدون شک محدودیت فضای در اختیار خطاط است که بتواند متنی مشخص را در فضایی محدود به‌طرزی زیبا و چشم‌نواز ساماندهی کند.

عرض سال ۱۲۴۸ق از نظر زمانی دومین عرض ثبت شده بر اوراق قرآن بایسنغری است. این عرض یک بار بر پشت ورق پنجم با عبارت: «بتاریخ [...] ۱۲۴۸ داخل عرض شد» و یک بار بر حاشیه‌پشت ورق دوم با عبارت: «بشهر [...] ۱۲۴۸ داخل عرض شد» آمده است (تصویر۶) اما هیچ‌یک از این عرض‌ها ضرب مهر ندارد. این نشان می‌دهد در تشکیلات آستان قدس گه‌گاه نسخه را به‌صورت غیررسمی و بدون حضور متولی یا نماینده‌او واریسی وکنترل می‌کرده‌اند و به نوعی می‌توان آن را کنترل درونی کتابخانه تلقی کرد.

علاوه بر سال ۱۲۴۸ق، گویا به سال ۱۲۷۱ق نیز یک بار دیگر مسئولان کتابخانه بدون حضور متولی، قرآن‌های کتابخانه را واریسی کرده‌اند؛ زیرا بر برخی برگ‌های این قرآن و دیگر قرآن‌های این مجموعه صرفاً یک ضرب مهر با عبارت «زیارت شد ۱۲۷۱» بدون عبارت عرض و مهر متولی آستان قدس رضوی نقش بسته است. (تصویر۷) شکل این مهر ساده و بدون حاشیه یا خط مرزی است و صرفاً این عبارت در یک سطر، بدون تزیینات کتابت شده و در زیر آن عدد ۱۲۷۱ آمده است. جنبه‌درخورتوجه ترکیب خط در این مهر توازی متعادل و چشم‌نواز دو حرف کشیده‌«ت» و «شد» است که روی هم، در کنار بلندی «یا»، قالبی مستطیل‌شکل همراه با سواد و بیاضی اصولی و دقیق به آن بخشیده است.

عرض دیگری بر پشت برگ دوم با عبارت «بتاریخ شهر رمضان المبارک ۱۲۷۴ داخل عرض کتابخانه‌سرکار فیض آثار شد» وجود دارد. این عبارت با مهری مستطیل‌شکل به سجع «عبده محمدحسین فضل‌الله الحسینی ۱۲۴۶» همراه است. (تصویر۸) این سجع مربوط به میرزاحمّدحسین حسینی عضدالملک، متولی آستان قدس در ۱۲۷۲تا ۱۲۷۷ق است. او یکی از متولیان کاردان آستان قدس بود که اقدامات شایان توجهی چون اتمام تزیینات بخشی از صحن نو، طلاکاری ایوان طلای ناصری و امور بسیار دیگری را انجام داد.^{۱۱} در برخی قرآن‌های این مجموعه، مانند قرآن شماره ۱۲۲، مهر این متولی همراه با عرض ۱۲۷۲ق درج شده است که نشان می‌دهد او از آغاز مسئولیتش در دستگاه آستان قدس به کنترل و واریسی قرآن‌های این مجموعه اهتمام ورزیده است؛ اما علت واریسی برگ‌های قرآن بایسنغری با دو سال تأخیر، ۱۲۷۴ق، مشخص نیست.

مهر عضدالملک قالبی مربع مستطیل دارد که سجع آن در دو طبقه‌نامساوی ساماندهی شده است. حکاک

با استفاده از حرف کشیده‌«ی» معکوس در «الحسینی» فضای مهر را به دو قسمت تقسیم کرده اما به سبب تجمع و ارتفاع دوایر در پایین مهر، حرف کشیده بر یک سوم عرض مهر قرار گرفته است. با این حال تنظیم مناسب سواد و بیاض و جای‌گیری درست حروف و دقت در برابری و محاذات اشکال مشابه، مثل دوایر، ترکیبی متعادل پدید آورده است. جای‌گیری واژه‌«الله» در بالای سمت راست از ظرافتی است که حکاک در تنظیم ترکیب به‌کار برده است. زمینه‌مهر پوشیده از قوس‌های حلزونی و نقوش ختایی بسیار ظریف است. طراحی اندازه‌ضخامت ساقه‌ها و گل‌ها بسیار دقیق و هوشمندانه است چرا که ضخامت بیشتر این نقوش سواد و بیاض خط را متأثر می‌کند.

در دوره‌تولیت عضدالملک یک بار دیگر برگ‌های قرآن بایسنغری واریسی شده است؛ اما به نظر می‌رسد این واریسی نیز همچون سال‌های ۱۲۴۸ و ۱۲۷۱ق کنترل داخلی کتابخانه بوده چرا که بر دو برگ از این مجموعه فقط عبارت عرض، بدون ضرب مهر متولی یا مسئول کتابخانه درج شده است. این واریسی به گواهی عرض نستعلیق نسبتاً درشتی بر پشت ورق پنجم و روی ورق سوم، در ذیقعه ۱۲۷۵ق بوده است. (تصویر۹)

مهر دیگری که بر چهار برگ از این مجموعه ضرب شده، مهری است برای تأیید عرض شوال ۱۲۸۷ق با عبارت: «بتاریخ شهر شوال المکرم من سنه ۱۲۸۷ در عرض کتابخانه‌مبارکه زیارت شد». این مهر بر روی ورق اوّل، پشت ورق دوم، روی ورق سوم و پشت ورق چهارم ضرب شده است. سجع این مهر مربع‌مستطیل کوچک، «ابوالقاسم الحسینی» است که متعلق به میرزاابوالقاسم‌خان معین‌الملک، متولی باشی آستان قدس رضوی در سال‌های ۱۲۸۷ و ۱۲۸۸ق است. (تصویر۱۰) این امر حاکی از اهتمام متولی در سیاهه‌برداری از نفایس کتابخانه در سال نخست تولیت است.

خط مهر معین‌الملک نستعلیق است که مانند دیگر مهرهای این دوره زمینه‌اش با نقوش ظریف ختایی پوشیده شده است. شمار کم کلمات، فضای کافی برای کتابت متن در اختیار حکاک قرار داده است ازاین‌رو خط آن نسبتاً جلی است و متن به‌روشنی خوانده می‌شود. حتی به‌رغم رعایت نکردن تقدّم و تأخر حروف با قرار دادن «سم» بعد از «الحسینی»، بازهم متن مهر به سبب کم بودن کلمات خواناست.

در سال ۱۲۸۹ق، در دوره‌تولیت شاهزاده حاجی‌محمّدمیرزا

تصویر ۵. ضرب مهر شهاب‌الدین‌علی‌علوی، ۱۱۹۶ق.

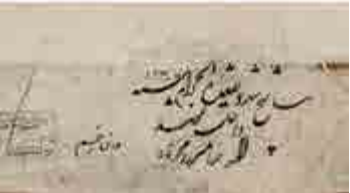
تصویر ۶. عرض سال ۱۲۴۸ بر پشت ورق پنجم بدون ضرب مهر

تصویر ۷. مهر «زیارت شد ۱۲۷۱»

تصویر ۸. ضرب مهر عضد الملک با سجع «عبده محمدحسین بن فضل‌الله‌الحسینی ۱۲۴۶»

تصویر ۹. عرض دید بدون مهر به تاریخ ۱۲۷۵ق

تصویر ۱۰. ضرب مهر معین‌الملک با سجع «ابوالقاسم حسینی»

تصویر ۱۱. ضرب مهر سیف‌الدوله با سجع «حاجب‌العتبه‌العلیه سلطان محمد ۱۲۸۹»

تصویر ۱۲. ضرب مهر مؤمن‌الملک با سجع «در زمان تولیت جناب جلالت‌مآب مؤمن‌الملک میرزاسعیدخان»

تصویر ۱۳. ضرب مهر وقف که بر اکثر نسخ ضرب شده است.

سیف‌الدوله، که از ۱۲۸۸ تا۱۲۹۰ق در این سمت بود، قرآن‌های کتابخانه باردیگر واری شد. این امر به گواهی عرضی بر پشت ورق پنجم و پشت ورق اوّل با عبارت «بتاریخ شهر ربیع‌الثانی ۱۲۸۹ زیارت شد» مشخص است. در زیر این عرض ضرب مهری مربع به خط نستعلیق و ثلث طغرا نقش بسته که گونه‌ای منحصر‌به‌فرد در میان دیگر مهرهای این مجموعه به‌شمار می‌رود. این ضرب مهر در عرض دیدهای قرآن‌های دیگر مجموعه مانند قرآن شمارهٔ ۱۱۲ و ۱۲۳ نیز وجود دارد و سجعش چنین است: «حاجب‌العتبه‌العلیه سلطان‌محمد ۱۲۸۹». نام سلطان محمّد به قلم نستعلیق و بقیه به ثلث است. حکاک به هدف تقارن و قرارگیری متناسب قوس طغرا در میانهٔمهر، «سلطان محمد» را در دو بخش، نوشته است از این رو تقدّم و تأخّر حروف درست نیست؛ با این حال به سبب یکسان بودن قلم کتابت، ارتباط این دو کلمه به‌رغم فاصله قابل درک است. (تصویر ۱۱) عبارت «عتبه‌العلیه» که دو قوس نسبتاً بزرگ دارد از سمت چپ ترکیب به سمت راست کشیده شده و با «الف»‌های پنج‌گانهٔ آن قطع شده است. استفاده از خط طغری در این مهر از یک سو حاکی از تمایل به ابداع و خرق عادت در مهرکنی اواخر سدهٔسیزدهم است و از سوی دیگر از گرایش حکاک آن به طغرای ثلث و تعلیق اسناد عصر ایلخانان و نیز طغراهای معروف عثمانیان حکایت می‌کند.

ضرب مهر منحصر‌به‌فرد دیگری در چهار برگ از این قرآن نقش بسته که سجع آن عبارت است از: «در زمان تولیت جناب جلالت مآب مؤمن‌الملک میرزا سعیدخان». (تصویر ۱۲) این مهر متعلق است به میرزا سعیدخان مؤمن‌الملک، متولی سال‌های ۱۲۹۰تا۱۲۹۷ق که در عمران و آبادانی آستان قدس رضوی نقشی مؤثر داشت. این ضرب مهر فاقد عرض دید است و اغلب در زیر یا زیر سطر نخست چهار برگ از قرآن، یعنی پشت ورق نخست، پشت ورق پنجم، پشت ورق اوّل و روی ورق دوم ضرب شده است. شکل مهر در میان مهرهای این دوره نادر است. در اینجا کلمات به‌صورت تک‌سطری در یک حاشیهٔ‌گرد کتابت شده و دایره‌ای در میانهٔآن خالی است. کوشش اصلی حکاک در تنظیم متن این مهر علاوه بر دقت در برقراری سواد و بیاض میان فضای مثبت و منفی، درست نشاندن حروف بر کرسی مدوّر است. ازاین‌رو هر حرف بر محور شعاعی فرضی از مرکز دایره قرار دارد و محور حرف بر محور آن موضع از خط کرسی عمود است. زمینهٔنوشته حاوی تزیینات ختایی کوچک و ظریف

همراه با گل‌های درشت چندپر است. با این حال جاگیری متناسب این گل‌ها در فضایی خالی میان حروف مانع آشفته‌گی و ناخوانایی متن شده است.

بر پشت و روی این پنج برگ دو مهر دیگر نقش بسته که هردو، مهر وقف کتابخانه به شمار می‌روند. مهر قدیمی‌تر، مهری گرد است با سجع «وقف سرکار فیض‌آثار حضرت ثامن‌الاعمه سلام‌الله‌علیه ۱۲۷۶». (تصویر۱۳) سجع و تاریخ این مهر نشان می‌دهد اوّلًا عبارت «سرکار فیض‌آثار» که نام کهن آستان قدس رضوی بود، دست‌کم تا سال ۱۲۷۶ق رایج بوده است؛ ثانیاً این مهر که در صفحات نخستین و پایانی اکثر قرآن‌های این مجموعه نقش بسته مهر مخصوص وقف بوده است که اندازهٔمتفاوت دیگر مهرها با این سجع گواه ساخت چندبارهٔآن در سال‌های بعد است. به سخن دیگر ساختار و ترکیب این مهر دست‌کم از سال ۱۲۷۶ تا ۱۳۱۷ق، (تصویر۱۴) زمانِ ساخت مهر دوم، الگوی ثابت مهر وقف و یکی از پرکاربردترین مهرهای مجموعهٔآستان قدس رضوی بوده است. البته علت ماندگاری این ترکیب و ساختار تا حد زیادی وابسته به کمال و پختگی آن است. در این مهر چنان که مشخص است اوّلًا متن نسبتاً بلند و مرتب و سلسله‌وار، با رعایت تقدّم و تأخّر، از سطر نخست تا سطر پایان نوشته شده ازاین‌رو کاملاً خوانا و گویاست؛ ثانیاً ترکیب آن پخته و استوار است و صورت بهتری از آن را نمی‌توان تصور کرد. در اینجا متن با استفاده از دو حرف کشیدهٔ«ف» و «ت» به سه طبقهٔمساوی تقسیم شده است و دیگر حروف در لایه‌لای این طبقات قرار دارند. جای‌گیری دقیق حروف همچون «ثا» در دل «ض» در سطر نخست و «الف» در زیر «م» در سطر آخر از ظرایف ترکیب‌بندی آن است. همچنین «الف»‌های هر سه طبقه در دو نقطه از ترکیب، درست در زیر هم قرار گرفته‌اند که این امر سبب ایجاد دو خط عمودی سراسری غیرمحسوس در ترکیب شده که نیروی بصری دو حرف کشیدهٔافقی را تا حدی متعادل می‌کند و ترکیب را انسجام می‌بخشد. جز این قواعد کتابت نستعلیق همچون نسبت و اصول و کرسی در آن مطابق قاعده است.

این مهر را بر روی برگ پنجم در شش موضع، روی ورق دوم هفت بار و پشت ورق سوم یک بار ضرب کرده‌اند. این مهر، به‌جز یک جا، در حاشیهٔبیرون از جدول ضرب شده است.

مهر وقف دیگر، مهری است مستطیلی به خط ثلث

و سجع «وقف کتاب‌خانهٔمبارکهٔرضویه ۱۳۱۷». (تصویر ۱۴) تاریخ مهر، زمان ساخت و استفادهٔ آن را نشان می‌دهد. ساختار مستطیل کشیدهٔاین مهر و خط و ترکیب ساده‌اش کاملاً متفاوت از مهرهای پیشین است. زمینهٔمهر، نقوش سادهٔختایی با قوس‌های حلزونی ظریفی دارد که ادامهٔسنت حکاکی این دوره را می‌نمایاند. این مهر ۳۷ بار بر پشت و روی این برگ‌ها ضرب شده است.

جز اینها ضرب مهر دیگری نیز بر حاشیهٔاین برگ‌ها دیده می‌شود که مربوط است به کمیسیون اصلاحات لشکر شرق که در دورهٔسپهسالاری رضا شاه مسئول نظم بخشی و انجام اصلاحاتی اساسی در نظام آستان قدس رضوی بود. بر اساس مکاتبات مفصلی که از آن زمان به‌جا مانده جزئیات مهمی از نظام عرض دید و واریسی و ثبت نسخه‌های کتابخانه در دست است. در این زمان چهار نفر به نام‌های حاجی اعتضادالتولیه، حاجی ملک‌التجار، شاهزاده محمودمیرزا و میرزافضل‌الله بدایع‌نگار مأمور عرض کتابخانه شدند. این افراد به‌همراه رییس کتابخانه، کتابدار، کتابدارباشی و ضابط، تمام کتاب‌ها را در نود روز بررسی و پس از ثبت به مهر کمیسیون ممهور کردند.^{۱۲} این ضرب مهر که جای خالی برای نوشتن شمارهٔ نسخه و تاریخ عرض دارد ترکیبی از سنت عرض دید و ضرب مهر است. سجع این مهر مستطیلی سه سطری عبارت است از: «از طرف کمیسیون اصلاحات آستانقدس عرض دیده شد/ بتاریخ شهر / مَرهٔمسلسل کتاب...». خط مهر، ترکیبی از نسخ و توقیع است. (تصویر۱۵)

خاتمه

برگ‌های قرآن بایستقری در چند مرحله گسسته و پراکنده شد که آخرین مرحلهٔآن در حملهٔسربازان نادر شاه افشار به سمرقند بود. علاوه بر حدود شصت برگی که در بقعهٔ امام‌زاده ابراهیم قوچان جای داشت، پنج برگ آن در اواخر سدهٔدوازدهم و احتمالاً نیمهٔنخست سدهٔسیزدهم بر کتابخانهٔحرم امام رضا(ع) وقف شده است. گواه این سخن مهرها و عرض‌های مکرر ثبت شده بر این برگ‌هاست. بر پشت و روی این پنج برگ ضرب ده مهر مختلف دیده می‌شود که مربوط به هشت متولی آستان قدس رضوی است. دو مهر دیگر، مهر مخصوص وقف است که بر اکثر نسخه‌های این مجموعه نقش بسته است. از بررسی مهرها و عرض‌های این پنج برگ می‌توان دریافت عرض دید نسخه‌های آستان قدس در دو قالب انجام می‌شده است: یکی عرض دید رسمی که با حضور متولی یا

نمایندهٔ او و اغلب در سال نخست تولیت هریک جهت سیاهه‌برداری از نسخه‌ها انجام می‌شده و دیگری واریسی درونی کتابخانه بدون مهر متولی و گاه با مهر مخصوص «زیارت شد» یا صرفاً عرض و تاریخ.

- پی‌نوشت
۱. ایرج افشار، «عرض در نسخه‌های خطی»، معارف، ص۳.
۲. ایرج افشار از مؤیدالدوله منتخب‌الدین بدیع اتابک جوینی دبیر و منشی دیوان سلطان سنجر در نامهٔمربوط به تفویض تدریس در مدارس بلخ، سخنی نقل کرده که از به عرض رساندن خزانهٔکتب به حضور معتبران دیوان گواهی می‌دهد. نک: افشار، «عرض در نسخه های خطی»، ۱۵۳.
۳. الهه محبوب، *تاریخچهٔکتابخانهٔآستان قدس رضوی*، ۱۳۹۰، ص ۱۳۵.
۴. رمضان‌علی اسماعیل‌پور قوچانی، «عرض دید قرآن‌های خطی...»، ص ۹۷.
۵. همان، ص۹۸.
۶. الهه محبوب، همان، ۱۳۵ص.
۷. رمضان‌علی اسماعیل‌پور قوچانی، «عرض دید قرآن‌های خطی»، ص ۹۷.
۸. این امر برای برخی از دیگر قرآن‌های مجموعهٔآستان قدس نیز صدق می‌کند. از جمله عرض‌های صفحهٔ وقف‌نامهٔ قرآن ش۱۲۲ به خط جعفر بن‌محمدحسینی، گواهی می‌دهد این نسخه در سال‌های۱۲۵۰، ۱۲۷۰،۱۲۶۶، ۱۲۷۲ و ۱۳۴۳ داخل عرض شده است.
۹. سند شمارهٔ ۱۱۰۳۲۰، مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
۱۰. برای اطلاعات بیشتر نک: محمدصادق میرزا ابوالقاسمی، آداب مهرنویسی ...، ۹۴-۹۹.
۱۱. میرزا محمدحسین‌الحسینی به صدر دیوانخانه (وزیر عدلیه) معروف و به عضداملک ملقب بود. او در سال ۱۲۷۰ پس از دریافت لقب یادشده به وزارت اوقاف منصوب شد و دوبار نیز متولی آستان قدس شد. بار اوّل پس از میرزا فضل‌الله وزیر نظام‌نوری از سال ۱۲۷۲ تا ۱۲۷۷ق و بار دیگر پس از میرزا علی اکبر قوام‌الملک از ۱۲۸۲تا۱۲۸۳. او اقدامات شایان توجهی جهت عمران و آبادانی آستان قدس رضوی به‌کار بست. مهدی بامداد، *شرح حال رجال ایران*، ج۳، ۱۲۷۱: ۳۸۱
۱۲. الهه محبوب، همان، ۳۲۴ و ۳۲۵.

- منابع
۱. اسماعیل‌پور قوچانی، رمضان‌علی. «عرض دید قرآن‌های خطی در کتابخانهٔآستان قدس رضوی»، *کتاب‌داری و اطلاع‌رسانی*، ش۱۳، بهار۱۳۷۰، ص۹۶-۱۳۰.
۲. افشار، ایرج، «عرض در نسخه‌های خطی»، *معارف*، ش ۴۱، مرداد و آبان ۱۳۷۶، ص۳ تا۳۱.
۳. بامداد، مهدی، *شرح حال رجال ایران*، ج۳، تهران: زوار، ۱۳۷۱.
۴. گلچین‌معانی، احمد. *راهنمای گنجینهٔقرآن آستان قدس رضوی*، مشهد:آستان قدس رضوی، ۱۳۴۷.
- محبوب، الهه. *تاریخچهٔکتابخانهٔآستان قدس رضوی بر پایهٔاسناد از صفوی تا قاجار*، مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی،۱۳۹۰.
۶. میرزاابوالقاسمی، محمدصادق. *آداب مهرنویسی دورٔ اسلامی از ایلخانان تا قاجاریه*، تهران: کتابخانهٔملی جمهوری اسلامی، ۱۳۹۴.

تصویر ۱۴. ضرب دومین مهر وقف در قالبی مستطیلی مربوط به۱۳۱۷ق و پس از آن

تصویر ۱۵. ضرب مهر و عرض کمیسیون اصلاحات شرق.

معرفی قطعات قرآن بایسنغری موزه ملک

قطعات قرآن بایسنغری مؤسسه ملک، چهار قطعه دوطبی یک رو و در اندازه‌های مختلف است. خط هر چهار قطعه محقق، مرکب استفاده‌شده مشکی، تزیینات گل‌آبه طلایی با نقوش هندسی مشکی و دورگیری آبی و علائم قرآنی قرمز رنگ است:

قطعه شماره ۱ به شماره اموالی ۵۵ ثبت شده و شامل بخشی از آیه ۳۸ و قسمتی از آیات ۳۳ و ۳۴ سوره الروم است. سطر اول: «الْقُرْبَىٰ حَقُّهُ وَ الْمُسْكِينِ وَ ابْنِ السَّبِيلِ ذَلِكْ» و سطر دوم: «مِنْهُمْ بِرَبِّهِمْ يُشْرِكُونَ. لِيَكْفُرُوا بِمَا آتَيْنَاهُمْ»؛

قطعه شماره ۲ به شماره اموالی ۵۶ ثبت شده و شامل آیات ۷۲ تا ۷۵ سوره الرحمن است. سطر اول: «مَقْصُورَاتٍ فِي الْخِيَامِ. قِيَاءُ الْآءِ رَبُّكُمَا تُكَذِّبَانِ» و سطر دوم: «كَمْ يَطْمِئُنُّنَّ اِنْسَ قَبْلَهُمْ وَ لَا جَانَ. قِيَاءُ الْآءِ رَبُّكُمَا»؛

قطعه شماره ۳ به شماره اموالی ۵۷ ثبت شده و شامل انتهای آیه ۷۵ و آیات ۷۶ و ۷۷ سوره الرحمن است. سطر اول: «تُكَذِّبَانِ. مُتَكَيِّنٍ عَلَى رَقْرَقٍ خُضْرٍ» و سطر دوم: «وَ عَبْقَرِيَّ حَسَانِ. قِيَاءُ الْآءِ رَبُّكُمَا تُكَذِّبَانِ»؛ قطعه شماره ۴ به شماره اموالی ۵۸ ثبت شده و شامل انتهای آیه ۷۰ تا اول آیه ۷۲ و آیه ۷۸ سوره الرحمن است. سطر اول: «حَسَانِ. قِيَاءُ الْآءِ رَبُّكُمَا تُكَذِّبَانِ. حُورٌ» و سطر دوم: «تَبَارَكَ اسْمُ رَبِّكَ ذِي الْجَلَالِ وَ الْاَكْرَامِ».

در جدول شماره یک اطلاعاتی کامل از ابعاد و اندازه‌های گرفته‌شده از هر چهار قطعه، پس از ورود به کارگاه مرمت ملک ارائه شده است:

از جدول‌کشی اصلی باقی‌مانده است. دو قطعه، لایه استحکام‌بخش پارچه‌ای و روزنامه‌ای داشتند و در پشت دو قطعه دیگر بخش‌های مرمتی با کاغذهای متفاوت از زمینه دیده می‌شد. در دو قطعه لکه قارچ مشاهده شد که در پشت قطعه شماره ۴ بزرگ‌تر و واضح‌تر از سایر بخش‌ها بود. در قطعه شماره ۲ نمونه‌هایی از مرمت در متن حروف و اعراب دیده می‌شد که پیش از این، با استفاده از آبرنگ و لکه رنگی صورت گرفته بوده است. مرکب قرمز رنگ استفاده‌شده در اعراب، در هیچ قطعه‌ای آسیب ندیده و سالم است.

تصویر ۱: قطعه شماره (۱)، جزییات آسیب‌ها و بخش‌های مختلف

شماره قطعه	ابعاد به سانتیمتر	ابعاد فضای متن به سانتیمتر	فاصله بین سطرها به سانتیمتر	ضخامت به میلیمتر	PH
۱	۵۹ × ۴۴	۹۵ × ۴۰	۴۲	۲۱	۵/۹
۲	۹۶ × ۴۵	۹۵ × ۴۰	۴۲	۹	۵/۷
۳	۱۰۲ × ۴۵/۵	۹۵ × ۴۰	۴۲	۸/۵	۵/۹
۴	۹۷ × ۴۴	۹۵ × ۴۰	۴۲	۴۱	۵/۹

جدول ۱: ابعاد و اندازه‌های به‌دست‌آمده از قطعات قرآن بایسنغری، موزه ملی ملک.

آسیب‌شناسی قطعات قرآن بایسنغری

تمامی قطعات، آسیب‌های مشترکی همچون کمبود، پارگی، لکه، تاخوردگی، پوسیدگی الیاف و همچنین ریختگی و خوردگی مرکب داشتند که در قطعه شماره ۱ نسبت به سایر قطعات آسیب بیشتری دیده می‌شد. در پایین قطعه شماره ۱ و سمت چپ قطعه شماره ۳ بخشی

مرمت میراث بایسنغرمیرزا

در موزه ملک

مقدمه

در موزه‌ها و مجموعه‌های خصوصی داخل و خارج از کشور، قرآن‌های بسیاری مربوط به دوره تیموری موجود است که از لحاظ ویژگی‌های خط و تذهیب، جزو قرآن‌های شاخص این دوره به شمار می‌آیند. از این جمله، قرآن معروف به بایسنغری، یکی از نسخه‌های بزرگ دستنویس تاریخ اسلامی، به خط محقق و بر روی کاغذ خان‌بالغ است که بزرگ‌ترین مجموعه آن در کتابخانه و موزه آستان قدس رضوی موجود است. چهار قطعه از این اثر توسط حاج‌حسین آقاملک خریداری شده که اکنون در مخزن موزه ملک نگهداری می‌شود.

* کارشناس ارشد مرمت اشیای تاریخی و کارشناس مرمت مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک.
smn_hosseinian@yahoo.com

آزمایش‌های شناسایی انجام شده	کاغذ		مرکب		رنگها		آهار		تکنولوژی ساخت کاغذ
	اصلی	مرمتی	خطوط اصلی	خطوط اعراب	آبی	طلایی	کاغذ اصلی	کاغذ مرمتی	
نتایج	شاهدانه کتان کنف	شاهدانه کتان کنف	آهنی	آهنی	لاجورد	طلای خالص با درصد خلوص ۸۰	نشاسته	بدون آهار	سریش دست ساز

جدول ۲: نتایج به‌دست‌آمده از آزمایش‌های انجام شده بر روی عناصر برگه‌های قرآن بایسنغری

تصویر ۷: شست و شوی قطعه ۴ با استفاده از آب مقطر و الکل

شد. بخش‌های کمبود نیز با استفاده از تیشوی ۳۵ گرمی و بخش‌های بسیار ریز با الیاف تیشوی رنگ‌شده پر شد. در تمامی مراحل از چسب CMC استفاده شد. بخش‌هایی از قطعات که در آن کاغذ تاخوردگی داشت و یا پارگی به‌صورت لایه‌ای اتفاق افتاده بود، به کمک بیستوری و پنس به جای خود برگردانده و با چسب چسبانده شد. تعداد این آسیب‌ها در سطح برگه‌ها بسیار زیاد و در مواردی بسیار ریز بود به همین دلیل این کار به کمک ذره‌بین چراغ‌دار و یا لوپ دیجیتال

پاک‌سازی و لکه‌بری

برای هر چهار قطعه، روشی مشابه جهت پاک‌سازی و مرمت در نظر گرفته شد. پس از آزمایش حلالیت مرکب به آب و الکل، ابتدا قطعات «پاک‌سازی خشک» شده، سپس لکه‌بری و شست‌وشوی کاغذ صورت گرفت. تکیه‌گاه‌های کاغذی پشت قطعات با شست‌وشو و بدون صدمه و فشار به قطعات، از پشت آنها جدا شد. بیشترین ماده استفاده شده جهت پاک‌سازی، آب مقطر و الکل بود. برخی از لکه‌ها با آب اکسیژنه ۱۰٪ و دی‌کلرواتیلن ۱۰٪ و لکه‌های قارچ با پرویدرورسیدیم ۰/۲٪ بر روی میز مکش، زدوده شد. لکه‌های موجود تا حدی پاک‌سازی شد که به کاغذ آسیب نرسد سپس کاغذها شست‌وشو داده شد.

تصویر ۶: لکه‌بری در قطعه شماره ۲ با استفاده از محلول‌های شیمیایی

بازسازی و استحکام‌بخشی

با توجه به آزمایش‌های انجام‌گرفته، برای رنگ‌کردن تیشوهای مرمتی، جهت استحکام‌بخشی و پرکردن بخش‌های کمبود در قطعات، از چای و آبرنگ استفاده شد. پشت هر چهار قطعه به‌دلیل صدمه زیاد کاغذ و پوسیدگی الیاف با تیشوی رنگ‌شده ۹ گرمی مستحکم

آزمایش‌ها

در زمان انجام این پروژه و به سبب وجود قوانین خاص مؤسسه ملک، یعنی عدم امکان خروج آثار از فضای اصلی مؤسسه و موجود نبودن دستگاه آنالیز غیرتخریبی، برای شناسایی عناصر و انجام آزمایش‌ها، از قطعات نمونه‌برداری شد. نمونه‌برداری از کاغذ اصلی و کاغذ مرمتی، رنگ، مرکب و چسب انجام گرفت. لازم به ذکر است برای جلوگیری از تخریب، از حروف اعراب قرمز رنگ نمونه‌برداری نشد.

شناسایی نوع الیاف کاغذ و تکنولوژی ساخت آن، نوع آهار و سایر آزمایش‌ها به دو روش «میکروسکوپی» و «استفاده از معرف‌ها» صورت گرفت. با توجه به میزان آسیب در مرکب‌های حروف اصلی و اعراب که در هر صفحه متغیر است و به‌منظور تشخیص علت تخریب کاغذ توسط مرکب، آنالیز به دو روش کلاسیک و کمی SEM-EDX، انجام شد. (جدول ۲)

مرمت

تمامی فعالیت‌های آزمایشگاهی و بررسی‌های گفته شده تاکنون تنها زیرساختی جهت انتخاب روش‌های مرمتی و حفاظتی مناسب برای قطعات محسوب می‌شوند؛ چراکه شناخت مواد به‌کار رفته در اثری که نیازمند مرمت است بسیار اهمیت دارد. پس از آن باید براساس نتایج به‌دست‌آمده از آزمایش‌ها و همچنین بررسی‌های شناسایی قطعات و آسیب‌های دیده‌شده، اقدامات مرمتی و حفاظتی لازم را انجام داد.

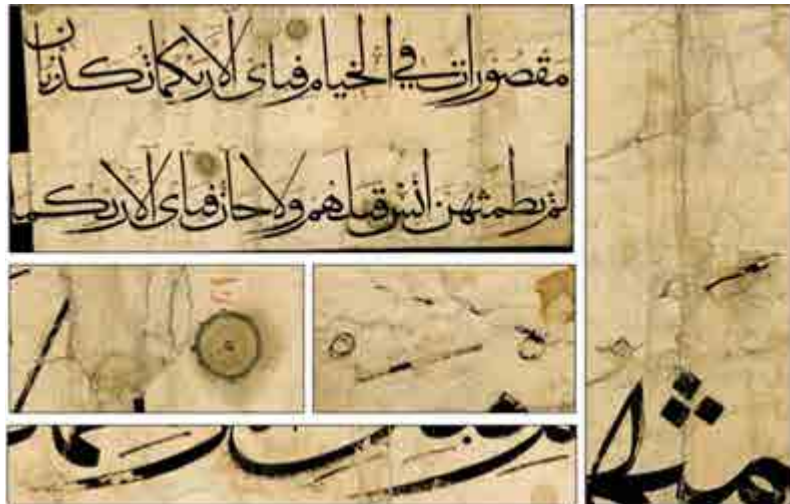

تصویر ۵: نحوه تصویربرداری از جزییات قطعات قرآن بایسنغری

حفاظت و مرمت این قطعات شامل مراحل پاک‌سازی و لکه‌بری، بازسازی و استحکام‌بخشی؛ و موزون‌سازی بود.

تصویر ۲: قطعه شماره (۲)، جزییات آسیب‌ها

تصویر ۳: قطعه شماره (۳)، جزییات و آسیب‌ها

تصویر ۴: قطعه شماره (۴)، جزییات آسیب‌ها

صورت گرفت. بخش‌هایی از کاغذ نیز دوپوسته شده بود که با استفاده از چسب و آبرون به هم متصل گردید.

همچنین بخش‌هایی از مرکب متن سست شده بود و به نظر می‌رسید که در صورت تثبیت نشدن، خطر ریختگی مرکب در این بخش‌ها وجود داشته باشد.

تصویر ۸: مرمت و پرکردن کمبودها در قطعات مختلف قرآن بایسنغری موزه ملک

تصویر ۹: آهار زنی و استحکام بخشی قطعات بایسنغری

تصویر ۱۰: موزون سازی اعراب در قطعات بایسنغری

برای تثبیت آنها از چسب کلوسل G رقیق استفاده شد و با کمک آبرون و لایه محافظ کاغذ سیلیکونی، بخش مذکور تثبیت گردید.

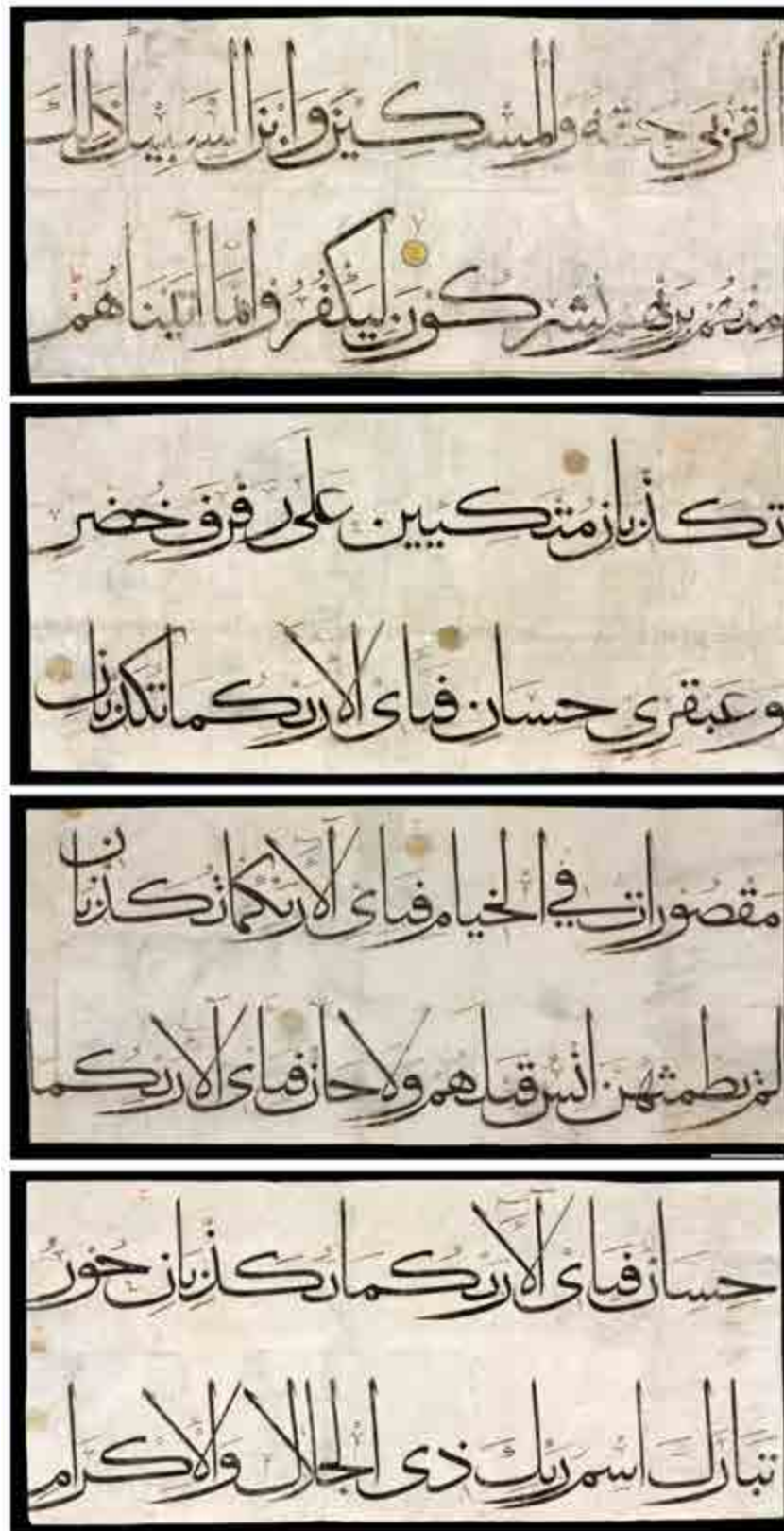
به دلیل آسیب‌پذیر بودن مرکب قطعات و از بین رفتن آهار کاغذ، تصمیم به استفاده از یک ماده چسبنده روی قطعات گرفته شد تا هر دو عامل فوق اصلاح شود. آهار سنتی نشاسته احتمال قارچ‌زدگی را بالا می‌برد و از آنجا که حلال CMC آب است و مرکب قطعات نیز به سایش با آب حساس‌اند، تصمیم به استفاده از کلوسل برای آهار گرفته شد و به کمک محلول کلوسل G با غلظت ۱۵٪ روی سطح تمامی قطعات پوشانده شد. در پایان کار، قطعات به مدت سه ساعت در زیر پرس گرم با دمای ۵۰ درجه و به مدت ۴۸ ساعت در زیر پرس سرد قرار داده شد.

موزون‌سازی

با توجه به اصول زیباشناسانه مرمت، خط قطعات بر اساس اصل «۶ فوت ۶ اینچ»، موزون‌سازی گردید. برای انجام این کار از آبرنگ استفاده شد که به راحتی برگشت‌پذیر بوده و در آهار کاغذ حل نمی‌شود، همچنین با توجه به آهار زده‌شده بر روی برگه‌ها با رنگ اصلی نیز تماسی نخواهد داشت.

شایان ذکر است بخش‌هایی که کاملاً از بین رفته بود، به هیچ عنوان بازسازی نشد، چراکه از قرارگیری دقیق خط قراردادی خود، روی بخش نوشته‌شده توسط کاتب، مطمئن نبودیم. در بخش‌هایی از متن و اعراب که خطوط اطراف تا حدودی باقی‌مانده و شکل کلی، نه جزییات، مشخص بود، تنها به پرکردن بخش‌های حاشیه‌ای پرداختیم و جزییات دست‌نخورده باقی ماند؛ اما در بخش‌هایی از متن که کمبود دقیقاً در میانه خطوط قرار داشت و خطوط محیطی بخش کمبود به راحتی تشخیص داده می‌شد، متن به‌طور کامل با نقطه‌پرداز پُر شد که این مسئله بیشتر در خطوط اصلی اتفاق افتاد.

تصاویر نهایی قطعات بایسنغری مؤسسه ملک پس از اتمام مرمت و استحکام‌بخشی آنها در زیر ارائه می‌شود:

بررسی و شناسایی آزمایشگاهی کاغذ قرآن بایسنغری

علی اصغر ثابت جازاری*

مقدمه

یکی از مهم‌ترین موارِیث مکتوب به‌جامانده از گذشتگان که پیام‌آور فرهنگ و تمدن دوران گذشتهٔ این سرزمین است، اسناد و کتب خطی است. حفظ و نگهداری این‌گونه آثار نه‌تنها به‌خاطر جنبه‌های فرهنگی، تاریخی، هنری و مذهبی‌شان، بلکه به‌جهت نقشی که در پیشبرد دانش بشری دارند، امری بسیار مهم و حساس است؛ خصوصاً آن‌که در بین این آثار، نسخه‌هایی خطی وجود دارند که به سبب ویژگی‌های انحصاری‌شان جزو آثار بی‌نظیر و منحصر‌به‌فرد محسوب می‌شوند. یکی از این آثار بی‌نظیر، قرآن بایسنغری دورهٔ تیموری است که نسخه‌شناسان کتب خطی آن را بزرگ‌ترین قرآن موجود کاغذی(اندازهٔ بزرگ‌ترین برگ موجود ۱۳۷×۲۰۴ سانتی‌متر است) می‌دانند.

در امر حفظ و نگهداری این‌گونه آثار همواره دستیابی به راه‌حل‌های مناسب و اصولی جهت مرمت و حفاظت آنها مهم بوده است که انجام آن از طریق بررسی و مطالعهٔ آزمایشگاهی اثر توأم با بهره‌گیری از امکانات علمی و فنی گوناگون میسر است. اهمیت مسئله از آن جهت است که مواد و تکنیک‌های حفاظتی و مرمتی تأثیر بسزایی در تشخیص اصالت و کمک به بقای اثر دارند، زیرا هریک خواص و کیفیت‌های مختلف فیزیکی و شیمیایی دارند. بدیهی است کاربرد این مواد و تکنیک‌ها بدون در نظرگرفتن ماهیت و نوع آسیب‌های اثر می‌تواند صدمه‌های جدی دیگری به اثر وارد نماید، همین امر ایجاب نمود تا کاغذ قرآن بایسنغری که نسخه‌شناسان کتب خطی آن را خانبالغ معرفی نموده‌اند، از نظر کیفی شناسایی و بررسی شود.

در این مقاله ضمن شناسایی کاغذ خانبالغ، کیفیت آن از طریق آزمون‌های استاندارد مربوط به کاغذ ارزیابی و اقدام به نمونه‌سازی و بررسی کاغذ، جهت کاربرد در مرمت اثر شده است.

تکنیک ساخت کاغذ

در ساخت کاغذ دو روش دست‌ساز و ماشینی معمول است. در روش دست‌ساز تمام مراحل کاغذسازی حتی فرآوری خمیرکاغذ با دست و در روش ماشینی همهٔ مراحل با ماشین انجام می‌شود. شیوهٔ فرآوری خمیر کاغذ در روش ماشینی نیز متفاوت از روش دست‌ساز است. اصولاً تولید و فرآوری خمیرکاغذ به سه روش صورت می‌پذیرد.^۱

۱. روش مکانیکی: در این روش الیاف گیاه یا چوب را به‌وسیلهٔ عملیات مکانیکی همچون کوبیدن یا آسیاب کردن از یکدیگر جدا می‌کنند. خمیر حاصل از این روش دارای مقدار قابل‌توجهی ناخالصی(مانند لیگنین) خواهد بود.

۲. روش شیمیایی: در این روش الیاف گیاه یا چوب را تحت تأثیر محلول‌های شیمیایی و حرارت، از یکدیگر جدا کرده، ناخالصی‌های آن را می‌گیرند. این نوع خمیر کاغذ براساس نوع مادهٔ شیمایی به‌کاررفته انواع مختلفی دارد مانند: خمیر سولفیت، خمیر سولفات، خمیر سودا و....

۳. روش نیمه‌شیمیایی: در این روش برای تهیهٔ خمیر کاغذ ابتدا به روش شیمیایی قسمت کمی از ناخالصی‌ها را حذف نموده و در مرحلهٔ دوم با یک عمل مکانیکی مناسب الیاف را کاملاً از هم جدا می‌کنند.

از آنجا که ساخت دستی کاغذ با موضوع این تحقیق در ارتباط است، روش ساخت آن شرح داده می‌شود. تهیهٔ کاغذ دست‌ساز در چندین مرحله صورت می‌گیرد: ابتدا تکه‌های درشت ساقه و پوست گیاه را خرد کرده، برای جذب ناخالصی‌هایی همچون لیگنین و پکتین، آن را در آب‌آهک اشباع یا خاکسترِ چوب به مدت چند ساعت می‌جوشانند.^۲ با خروج ناخالصی‌های فوق از سلولز، خاصیت هیدروفیلی افزایش یافته، الیاف سلولز، ملایم و انعطاف‌پذیر می‌شود، سپس ذرات چوب و پوست زائد را از بین الیاف جدا نموده تا الیاف کاملاً تمیز و یک‌دست گردد.

در مرحلهٔ پالایش (کوبیدن) الیاف را پس از شست‌وشو با دستک‌های چوبی به مدت چندین ساعت و حتی چند روز می‌کوبند تا الیاف کاملاً له شده و آب به درون آنها نفوذ کند.^۳ عمل کوبیدن همچنین سبب خروج مواد ناخالص باقی‌ماندهٔ احتمالی می‌شود. امروزه برای سفیدکردن یا به اصطلاح رنگ‌بری الیاف، از موادی شیمیایی همچون ترکیبات کلر و اکسیژن

استفاده می‌شود؛ امّا در گذشته کاغذسازان الیاف را در معرض نور آفتاب به مدت چندین روز قرار می‌دادند تا رنگ آنها زائل و سفید گردد.

مرحلهٔ قالب‌زدن کاغذ به کمک وسیله‌ای به نام قالب انجام می‌شود که شبیه غربال‌های امروزی است. در گذشته توری کف قالب را همانند حصیر از نی‌های باریک بامبو و... می‌بافتند و با قراردادن آن در بین دو چهارچوب، قالب متناسب با اندازهٔ کاغذ مدّ نظر می‌ساخته می‌شد.^۴ در این مرحله خمیر به‌دست آمده را در حوضچه‌ای پر آب می‌ریزند و مخلوط را آن‌قدر هم می‌زنند تا الیاف سلولز به صورت کاملاً معلق در آب درآید، سپس قالب را داخل حوضچه نموده، به‌آرامی خارج می‌کنند تا مقداری معین و مناسب از مخلوط درون قالب باقی بماند. پس از خارج کردن قالب از حوضچه، آب از توری قالب عبور کرده و لایه‌ای نازک از الیاف به‌صورت ورقهٔ کاغذ بر سطح توری قالب باقی می‌ماند. برای آنکه آب اضافی کاغذ گرفته شود لایه‌های کاغذ را روی یکدیگر گذاشته، به‌آرامی فشرده می‌کنند.^۵ پس از آب‌گیری، کاغذ را روی سطحی صاف پهن کرده، در معرض آفتاب یا در سایه خشک می‌کنند. در گذشته کاغذسازان لایه‌های کاغذ را بر سطوح دیوار گچی یا چوبی خشک می‌کردند.^۶

مرحلهٔ آهارزدن کاغذ جزو مراحل پایانی کار است که ممکن است به دو صورت انجام شود: یکی آهارزنی درونی که مادهٔ آهاری را به خمیر کاغذ می‌افزایند و دیگری آهارزنی سطحی که پس از خشک‌شدن کاغذ با استفاده از موادی همچون نشاسته، کتیرا، صمغ عربی، سریشم و... انجام می‌شود.^۷ رنگ کردن کاغذ نیز پس از مرحلهٔ آهارزنی یا همزمان با آن انجام می‌شود.

پس از اتمام مراحل فوق ورق کاغذ را بر سطحی صاف پهن نموده، با سنگ عقیق سطح آن را مهره می‌کنند تا کاملاً صیقلی گردد.^۸ به این ترتیب کاغذ دست‌ساز تهیه می‌شود.

شناسایی و بررسی آزمایشگاهی خواص مختلف کاغذ قرآن

بین روش‌های آزمون فیزیکی و شیمیایی استاندارد که برای بررسی خواص مختلف کاغذهای جدید به‌کار برده می‌شود، چندین آزمون مهم وجود دارد که با انجام دادن آنها روی نمونه کاغذهای قدیمی می‌توان به بررسی و شناسایی خواص فیزیکی و نوع مواد کاغذ پرداخت و

* کارشناس ارشد مرمت آثار تاریخی‌فرهنگی، رئیس ادارهٔ حفاظت و مرمت آثار فرهنگی سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
sabet8@yahoo.com

براساس نتایج حاصل، آن اثر را حفاظت و مرمت نمود. آزمون‌هایی که برای این بررسی به‌کار می‌روند عبارتند از: تعیین ترکیب فیبری کاغذ، تعیین مقاومت کششی، تعیین مقاومت در برابر تاخوردگی، تعیین نوع آهار، تعیین وجود آهن در مرکب و تعیین ضخامت و گرماژ کاغذ.

تعیین ترکیب فیبری کاغذ^۱

اصولاً برای شناسایی نوع الیاف کاغذ دو روش وجود دارد: ۱. مشاهده میکروسکوپی خصوصیات مرفولوژی^۱ (ریخت‌شناسی) الیاف و مقایسه آن با الیاف شناخته شده؛ ۲. آزمون رنگ‌آمیزی الیاف با معرف‌های رنگی خاص. در روش اوّل، خصوصیات ریخت‌شناسی الیاف مثل شکل سر و بدنه الیاف و ابعاد آن و نیز شکل حفره مرکزی از نظر ضخامت و موازی یا ناموازی بودن آن با غشا و سایر جزئیات، بررسی و مقایسه می‌شوند. در روش دوم نیز بر اساس واکنش‌های رنگی شدن الیاف با معرف‌های رنگی خاص، نوع الیاف و روش فرآوری آن مشخص می‌گردد. همچنین با شمارش تعداد تقاطع انواع مختلف الیاف با خط شمارشی میکروسکوپ و تبدیل آن به درصد وزنی به کمک فاکتورهای وزن، کمیت انواع مختلف الیاف کاغذ محاسبه می‌گردد.

آزمون‌های انجام شده روی نمونه کاغذ قرآن بایسنغری و نتایج آن

برای ساخت کاغذ مرمتی مشابه کاغذ قرآن که شرح آن در ذیل خواهد آمد، شناخت برخی از خصوصیات مهم کاغذ قرآن همچون نوع الیاف، مقاومت در برابر کشش، مقاومت در برابر تاخوردگی، نوع آهار و ... ضروری است، لذا آزمون‌های گوناگونی روی نمونه کاغذ قرآن انجام می شود که چند نمونه از آن‌ها در ذیل آمده است:

آزمون شناسایی الیاف کاغذ قرآن

همان‌طورکه گفتیم شناسایی الیاف کاغذ به دو روش مشاهده میکروسکوپی خواص مرفولوژی (ریخت‌شناسی) و رنگ‌آمیزی با معرف‌های رنگی خاص، انجام می‌گیرد. برای انجام این آزمون‌ها، از کاغذ قرآن، دو نمونه در حد چند لیفه تهیه شده که یکی با شماره ۱ و دیگری با شماره ۲ مشخص گردیده است. هر کدام از این نمونه‌ها را به مدت پانزده دقیقه در آب مقطر جوشانده، باریختن یکی دو قطره از نمونه‌ها روی لام و مشاهده و بررسی

آنها در زیر میکروسکوپ (با بزرگنمایی ۱۵۰، ۱۸۰ و ۴۰۰) ملاحظه می‌شود در هر دو نمونه، الیاف به‌صورت پراکنده و با دسته‌های چندتاییِ به‌هم‌چسبیده وجود دارند. دیواره اکثر الیاف له شده و به صورت رشته‌های انشعابی درآمده‌اند. (عکس‌های ۱ تا ۴) سر لیفه‌ها نیز به‌صورت انشعابی (چند رشته‌ای) بوده و فاصله حفره مرکزی با دیواره لیف ناموازی است. (عکس‌های ۵ تا ۸) همچنین طول لیفه‌ها حدود ۱/۹ تا ۳/۲ میلی‌متر و قطر آن حدود ۱۶/۶ تا ۲۰/۷ میکرون است.

با استفاده از تصاویر الیاف شناخته‌شده و نیز مقایسه نمونه‌ها با الیاف پنبه،کتان، کنف و ابریشم که از قبل به‌عنوان نمونه شاهد تهیه شده، شناسایی نمونه انجام می‌گیرد. طبق این آزمون و با توجه به نتیجه به‌دست آمده، الیاف هر دو نمونه کاغذ قرآن، از نظر مرفولوژی، کنف تشخیص داده شد.

در روش دوم، آزمون واکنش رنگی‌شدن الیاف با چهار معرف رنگی ویلسون، هرزبرگ، لوفتن مریت و گراف سی روی دو نمونه از کاغذهای در دست بررسی به همراه دو نمونه شاهد شامل الیاف کنف و پنبه، برای مقایسه واکنش‌های رنگی‌شدن، انجام می‌گیرد. معرف‌های رنگی طبق دستورالعمل استاندارد ملی ایران به شماره ۱۴۱۷ تهیه شده‌اند. برای انجام آزمون از نمونه‌های شماره ۱ و ۲ و الیاف پنبه و کنف همانند آزمون قبل چندین لام تهیه می‌گردد. برای جلوگیری از رقیق شدن معرف رنگی، ابتدا لام را کمی گرم کرده تا آب اضافی آن تبخیر گردد سپس یکی دو قطره از معرف رنگی مدّنظر را روی لام ریخته بلافاصله زیر میکروسکوپ قرار داده می‌شود. از نمونه‌ها چندین عکس تهیه و با بزرگنمایی‌های مختلف جهت بررسی ارائه شده است. (عکس‌های شماره ۹ تا ۲۱). رنگ‌های حاصل از واکنش نمونه‌های الیاف نیز در جدول شماره ۱ آمده است.

از آنجا که یک معرف رنگی به‌تنهایی نمی‌تواند ملاک تشخیص دقیق نوع خمیر الیاف باشد، از چهار معرف رنگی و دو نمونه الیاف شاهد، برای شناسایی الیاف نمونه استفاده شده است. طبق جداول راهنمای معرف‌های رنگی، الیاف نمونه شماره ۱ و ۲ کنف تشخیص داده شده که به روش مکانیکی خمیر شده‌اند و چون در رنگ‌آمیزی با معرف‌های لوفتن مریت مقدار کمی از الیاف نمونه ۱ و ۲ آبی‌رنگ شده بودند، احتمال می‌رود مقدار کمی از الیاف کنفی رنگ‌بری شده باشد.

تعیین مقاومت کاغذ در مقابل کشش

به دلیل وجود محدودیت در تهیه نمونه برای آزمون و با توجه به ابعاد کاغذ قرآن و طبق استاندارد ملی ایران به شماره ۱۰۶ (روش تهیه نمونه‌های مشروط برای کاغذ و مقوا)، دو نمونه به ابعاد ۱۵×۱۰۰ میلی‌متر در جهت عرضی کاغذ (CD) تهیه شد. پس از انجام آزمون روی نمونه‌ها و بررسی دقیق، مشخص شد میانگین مقاومت کششی کاغذ قرآن در دمای ۲۳درجه سانتیگراد و رطوبت نسبی ۴۸٪، ۱۲۶نیوتن بر ۱۵میلیمتر عرض یا ۸۴نیوتن بر سانتی‌متر در جهت عرض کاغذ (CD) است.

تعداد آزمون	مقاومت به کشش در جهت CD (نیوتن)
آزمون اوّل	۱۲۸
آزمون دوم	۱۲۴

جدول شماره ۲، نتایج آزمون کشش

تعیین مقاومت کاغذ قرآن در مقابل تاخوردگی

به دلیل محدود بودن نمونه کاغذ، این آزمون نیز با دو نمونه انجام گرفت. نمونه‌ها یکی در جهت عرضی کاغذ (CD) و دیگری در جهت طولی آن (MD) به ابعاد ۱۵×۱۰۰میلی‌متر تهیه شد. در این آزمون سرعت دستگاه ۱۱۰ دور در دقیقه و وزنه کشش فنر آن ۸۰۰ گرم بود. نتایج به‌دست آمده در جدول شماره سه آمده است.

جهت تاخوردگی	تعداد دفعات تاخوردگی
در جهت CD	۰/۵
در جهت MD	۱

جدول شماره ۳- نتایج آزمون تاخوردگی

رنگ الیاف نمونه

نوع معرف رنگی	رنگ الیاف نمونه				تشخیص نوع خمیر و الیاف
	نمونه الیاف پنبه	نمونه الیاف کنف	نمونه شماره ۱	نمونه شماره ۲	
معرف ویلسون	قرمز قهوه ای	زرد مایل به سبز روشن	زرد مایل به سبز	زرد مایل به سبز تا زرد روشن	خمیر مکانیکی رنگ‌بری شده
معرف هرزبرگ	قرمز	سبز متمایل به زرد	قرمز قهوه ای (قرمز شرابی)	قرمز قهوه ای (قرمزشرابی)	خمیر تکه پارچه کنف
معرف لوفتن مریت	-	-	اکثر الیاف بی‌رنگ و تعداد کمی آبی	اکثر الیاف بی‌رنگ و تعداد کمی آبی	خمیر مکانیکی کمی رنگ‌بری شده
معرف گراف سی	سبز زرد مات	سبز زرد روشن	سبز زرد روشن	سبز زرد روشن	کنف رنگ‌بری شده و نشده

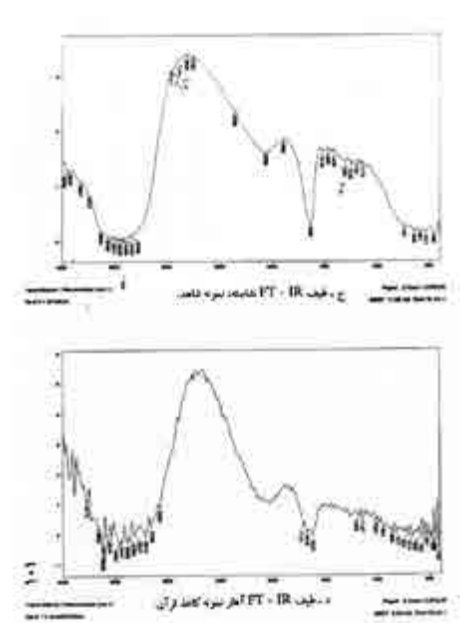
جدول ۱- رنگ حاصل از واکنش الیاف نمونه کاغذ قرآن

شناسایی نوع ماده آهاری کاغذ قرآن

برای شناسایی نوع ماده آهاری سه آزمون تشخیص نشاسته، ژلاتین و کلوفان بر روی نمونه کاغذ قرآن انجام گرفت که نتایج آزمون وجود نشاسته را نشان می‌دهد.

طیف سنجی FT - IR آهار کاغذ

در این آزمون که در بخش آزمایشگاه شیمی مؤسسه استاندارد و تحقیقات صنعتی ایران صورت گرفته، از آهار کاغذ و سه نمونه شاهد آهار نشاسته و کتیرا و صمغ عربی طیف‌سنجی به عمل آمده است. با مقایسه طیف آهار کاغذ قرآن با نمونه شاهد مشخص شد که جنس آهار کاغذ قرآن نشاسته است.(شکل ۱)

شکل ۱. نمودار طیف‌سنجی FT-IR

آزمون وجود آهن در مرکب کاغذ

پس از حل کردن مقدار کمی از مرکب مشکی کاغذ قرآن در ۱ میلی‌متر اسیداستیک ۱٪ و افزودن یک قطره محلول فروسیانور پتاسیم ۱٪ به آن، رنگ محلول آبی شد که این امر نشانه وجود آهن در مرکب کاغذ است.

تعیین ضخامت و جرم پایه (گرماژ) کاغذ قرآن

میانگین ضخامت نمونه کاغذ قرآن ۰/۳۶ میلی‌متر و جرم یک مترمربع آن حدود ۲۶۵ گرم است. بنابراین جرم هر برگ کاغذ قرآن که حدود سه مترمربع مساحت دارد، تقریباً ۸۰۰ گرم است.

نتیجه

پس از انجام آزمون‌ها و بررسی‌های لازم مشخص شد که کاغذ بزرگ‌ترین قرآن بایسنغری که نسخه‌شناسان آن را خانبالغ می‌نامند، از الیاف گیاه کنف ساخته شده و برای آهار آن از نشاسته بهره گرفته شده است. کاغذ کنفی در مقایسه با کاغذ کتان از لطافت و انعطاف کمتری برخوردار است و هنرمند کاغذساز تیموری با شناخت همین خاصیت کنف موفق به ساخت بزرگترین اندازه کاغذ جهان شده است. همچنین مشخص شد میانگین ضخامت کاغذ قرآن بایسنغری ۰/۳۶ میلی‌متر و جرم یک مترمربع آن حدود ۲۶۵ گرم است. بنابراین جرم هر برگ کاغذ قرآن که حدود سه مترمربع مساحت دارد، تقریباً ۸۰۰ گرم است. وجود آهن در مرکب به‌کاررفته برای نوشتن قرآن نیز مسجل شد.

پانوش

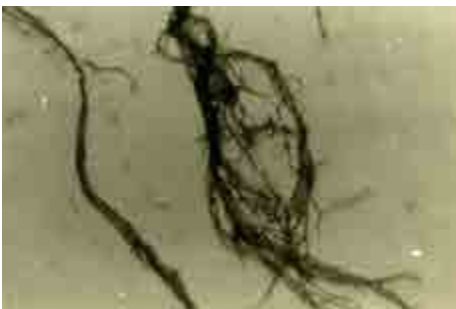
۱. برای اطلاع بیشتر از روش‌های تهیه خمیر کاغذ رجوع کنید به : یحیی نظیری، کاغذ چگونه ساخته می‌شود، ص ۸۴ به بعد و نیز: گری اسموک، تکنولوژی خمیر و کاغذ، جلد ۱ و ۲. 2.Dard munter, papermaking, p 139-140
۳. همان، ص ۱۴۲ تا ۱۵۴.
۴. برای اطلاع بیشتر رک به: همان، ص ۷۷ تا ۱۱۵.
۵. همان، ص ۱۷۷ و ۱۷۸ و ۱۸۲ و ۱۸۳.
۶. همان، ص ۱۸۶ الی ۱۹۴.
۷. همان، ص ۱۹۴.
۸. همان، ص ۱۹۶.
۹. مؤسسه استاندارد و تحقیقات صنعتی ایران، تعیین ترکیب فیبری انواع کاغذ و مقوا، استاندارد شماره ۱۴۱۷ و ۱۴۱۷/۲.
10. Identification of Texill Matrials, Textile Institute, London 1965.

عکس شماره ۱- الیاف کاغذ قرآن نمونه ۱ بزرگنمایی ۱۵۰X.

عکس شماره ۲- الیاف کاغذ قرآن نمونه ۲ بزرگنمایی ۸۰X.

عکس شماره ۳- الیاف کاغذ قرآن نمونه ۲ بزرگنمایی ۱۵۰X.

عکس شماره ۴- الیاف کتان طبیعی نمونه شاهد بزرگنمایی ۱۸۰X.

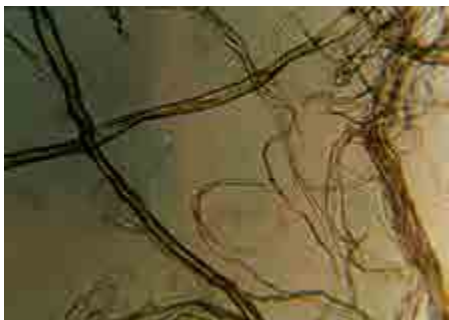
عکس شماره ۵- الیاف کنف طبیعی نمونه شاهد بزرگنمایی ۱۸۰X.

عکس شماره ۶- الیاف شاهدانه طبیعی نمونه شاهد بزرگنمایی ۱۸۰X.

عکس شماره ۷- الیاف رامی طبیعی نمونه بزرگنمایی ۱۸۰X.

عکس شماره ۸- الیاف کاغذ قرآن نمونه ۱، رنگ آمیزی با معرف ویلسون، بزرگنمایی ۱۰۰X.

عکس شماره ۹- الیاف کاغذ قرآن نمونه ۲، رنگ آمیزی با معرف ویلسون، بزرگنمایی ۲۰۰X.

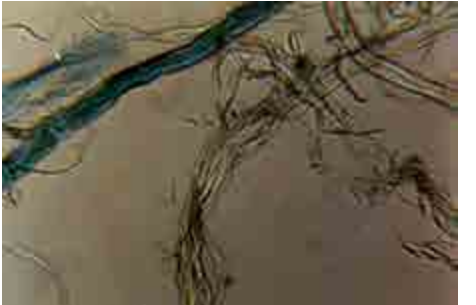
عکس شماره ۱۰- الیاف کاغذ قرآن نمونه ۱، رنگ آمیزی با معرف هرزبرگ، بزرگنمایی ۱۵۰X.

عکس شماره ۱۱- الیاف کاغذ قرآن نمونه ۲، رنگ آمیزی با معرف هرزبرگ، بزرگنمایی ۲۰۰X.

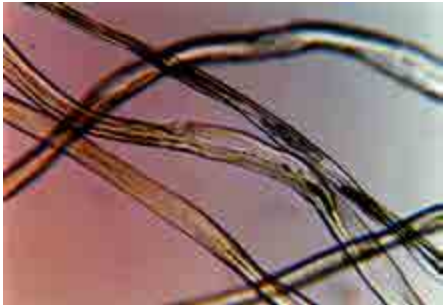
عکس شماره ۱۲- الیاف کاغذ قرآن نمونه ۱، رنگ آمیزی با لوفتن مریت، بزرگنمایی ۲۰۰X.

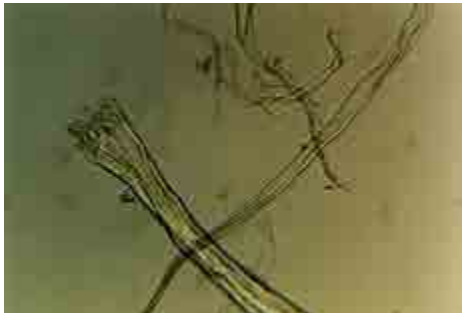
عکس شماره ۱۳- الیاف کاغذ قرآن نمونه ۲، رنگ آمیزی با معرف لوفتن مریت، بزرگنمایی ۲۰۰X.

عکس شماره ۱۷- الیاف کتف طبیعی کوبیده شده نمونه شاهد، رنگ آمیزی با معرف هرزبرگ، بزرگنمایی ۲۰۰X.

عکس شماره ۲۱- الیاف پنبه طبیعی نمونه شاهد، رنگ آمیزی با معرف گراف C، بزرگنمایی ۲۰۰X.

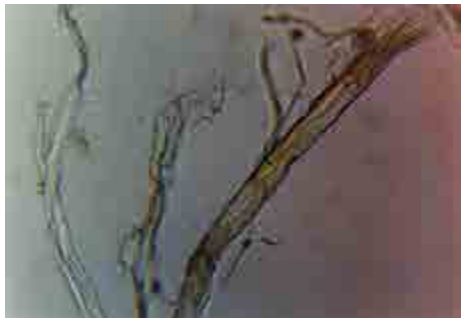
عکس شماره ۱۴- الیاف کاغذ قرآن نمونه ۱، رنگ آمیزی با معرف گراف C، بزرگنمایی ۲۰۰X.

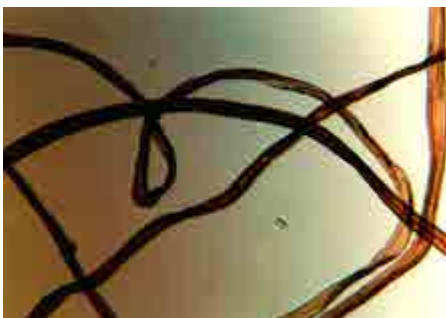
عکس شماره ۱۸- الیاف کنفی طبیعی کم کوبیده شده نمونه شاهد، رنگ آمیزی با معرف گراف C، بزرگنمایی ۱۰۰X.

عکس ۲۲ - رحل سنگی قرآن درسمرقند

عکس شماره ۱۵- الیاف کاغذ قرآن نمونه ۲، رنگ آمیزی با معرف گراف C، بزرگنمایی ۲۰۰X.

عکس شماره ۱۹- الیاف پنبه طبیعی نمونه شاهد، رنگ آمیزی با معرف ویلسون، بزرگنمایی ۱۰۰X.

عکس شماره ۱۶- الیاف کتف طبیعی کوبیده شده نمونه شاهد، رنگ آمیزی با معرف ویلسون، بزرگنمایی ۲۰۰X.

عکس شماره ۲۰- الیاف پنبه طبیعی نمونه شاهد، رنگ آمیزی با معرف هرزبرگ، بزرگنمایی ۲۰۰X.

نگاه می‌کنم. مشاق را برای چه نوشتم؟

خطی بود و خطی، یا وصفی از حسب و حالی،

شاهزاده مغول کراخت مشاقی و کتابت قرآن خدا را می‌یابد.

آیا این همان بزنگاه شریف و نگفته داستان‌نویسی ملی ما نیست؟

به تاخت می‌شود رفت و هیچ از خود به جای نگذاشت.

این برای آنکس که هیچ لیشینه‌ای ندارد حال خوبی است، اما برای یک مرد معمول که میراثی جز خورشیدی و ویرانگری،

هیچ ندارد و از خود کتابت خدا را می‌گذارد، یک مشاقی بی‌بديل است.

رمان مشاق یک حال خوب است.

سعید تشکری

از متن کتاب:

ما فرزندان سلطان تیموری‌الم و قدرت به ما می‌گوید هرچه بخواهی مهرباست، هرچا که می‌خواهی بران و این غلط‌هاست! مردم از خدا و سلطان دین خود، رضای غریب حیا دارند. ما بی‌حایم، چون سلطان زاده‌ایم. گمان می‌کنی من با تو فرق دارم؟ نه، همین هستیم که شده‌ایم. قوام‌الدین شیرازی کیمیاست و تو به سزیمین او، شیراز می‌روی. پس همین تو را پس که هرچه در هرات کاشته‌ایم، از بار اوست که باران دارد. شیراز، بازار حکومت تیموری است که در همه جا می‌بارد. آبادانی ملک تیمور، هنوز از شیراز است و قدرتش از صاحب این سلطان دین. ما پوست روباه به تن کرده‌ایم. اما این روباه، همان درندگی شیر تیموری را هنوز دارد. خودت را بگش با ما همین پوست روباه که به تن داری، فضل خویش را چون هدیه‌دان بخوان و عنان کن. اما این حيله نیست. من خودم را چنین آرام می‌کنم. می، دواي درد نیست، که لکه رنگ است بر چابقت...

ASIAN HERITAGE

Publications of Asian Study Center

